

दलित महिलाहरुको शैक्षिक अवस्था
गोरखा नगरपालिका. वडा नं ८ गोरखा को
एक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत
समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको आंशिक आवश्यकता
परिपुर्तिका लागि समाजशास्त्र शिक्षण विभाग, केन्द्रीय क्याम्पस
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुरमा बुझाइएको
शोध पत्र

जानुका के.सी.

रोल नं : ४६५

२०७३

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

सिफारिस पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय सामाजिकशास्त्र संकाय अन्तर्गत समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तिको लागि आंशिक आवश्यकता पूरा गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत “दलित महिलाहरुको शैक्षिक अवस्था गोरखा नगरपालिका. वडा नं ८ गोरखा को एक अध्ययन” विषयक शोधपत्र जानुका के.सीले मेरो निर्देशन, सुझाव तथा सुपरिवेक्षणमा तयार पार्नु भएको हो । म उहाँको कार्य प्रति सन्तुष्ट छु अतः शोधपत्रको अन्तिम मूल्याङ्कनको लागि सिफारिस गर्दछु ।

.....

डा. राम के.सी

शोध निर्देशक

समाजशास्त्र केन्द्रीयविभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं ।

मिति :- २०७३/ /

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

स्वीकृतिपत्र

” दलित महिलाहरुको शैक्षिक अवस्था गोरखा नगरपालिका. वडा नं ८ गोरखा को एक अध्ययन” शीर्षक राखि त्रिभुवनविश्व विद्यालय समाजशास्त्र केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुर अन्तरगत स्नातकोत्तर तह दोश्रो वर्षमा अध्ययन गर्ने जानुका के.सीले प्रस्तुत गर्नु भएको शोधपत्रलाई स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।

हस्ताक्षर

प्रा.डा. तुलसीराम पाण्डे
(विभागीय प्रमुख)

.....

डा.राम के.सी
(परीक्षक)

.....

.....

.....

(बाह्य परीक्षक)

कृतज्ञता ज्ञापन

प्रस्तुत “ दलित महिलाहरुको शैक्षिक अवस्था गोरखा नगरपालिका. वडा नं ८ गोरखा को एक अध्ययन ” शिर्षकको एक शोधपत्र समाजशास्त्र विषयको स्नातकोत्तर तहको उपाधि प्राप्तिको आंशिक पूर्तिको लागि तयार पारिएको हो । सर्वप्रथम अध्ययन क्षेत्रका सम्पूर्ण उत्तरदाताहरुमा अमूल्य समय दिई जानकारी प्रदान गरिदिनु भएकोमा कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । यस शोधपत्रको प्रस्तावना कार्य देखि अन्त्यसम्म आफ्नो अमूल्य समय दिई उपयुक्त निर्देशन, सल्लाह, सुझाव एवं सहयोग र प्रेरणा दिनु हुने मेरा शोध निर्देशक त्रिभुवन विश्वविद्यालय समाजशास्त्र केन्द्रीय विभागका डा. राम के.सी ज्यू प्रति आभार व्यक्त गर्दछु । त्यसैगरी समाजशास्त्र केन्द्रीय विभागप्रति आभारी छु , जुन विभागले मलाई यस विषयमा शोध गर्ने अनुमति र अध्ययन गर्ने अवसर प्रदान गरेको छ । साथै यस विभागका विभागीय प्रमुख डा. तुलसीराम पाण्डे ज्यू प्रति पनी म अनुगृहित छु ।

सदा इज्जत र प्रतिष्ठाका लागि जीवनमा सङ्घर्ष गनुपर्छ भन्ने नैतिक अर्ती, प्रेणा, आर्शिवाद र आर्थिक सहयोग गर्नु हुने मेरा सम्पूर्ण घरपरिवार प्रति आजन्म ऋणी छु । यसका साथै शोधपत्रको लेखन कार्यमा महत्वपूर्ण सल्लाह, सुझाव र सहयोग गनुहुने श्रमिान विनोद थापा र साथी बसन्ता भण्डालाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । अन्तमा बाघभैरव कलरल्याप सेन्टर कीर्तिपुर, नयाँ बजारलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

शोधार्थी

जानुका के.सी

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

कीर्तिपुर, काठमाडौं

विषयसूची

अध्याय एक	परिचय	१-३
१.१	अध्ययनको पृष्ठभूमि	१
१.२	समस्याको कथन	२
१.३	अध्ययनको उद्देश्यहरु	२
१.४	अध्ययनको महत्व	३
अध्याय दुई	साहित्य समीक्षा	५-१६
अध्याय तीन	अनुसन्धान विधि	१७-२०
३.१.	अध्ययन क्षेत्रको छनौट	१७
३.२	अनुसन्धान ढाँचा	१७
३.३	तथ्याङ्कको प्रकृति र श्रोत	१८
३.४	नमुना छनोट	१८
३.५	तथ्याङ्क संकलन विधि	१८
३.६	तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण	१९
३.७	अध्ययनको सीमा	२०
अध्याय चार	अध्ययन क्षेत्रको परिचय	२१-३५
४.१	अध्ययन क्षेत्रका महिलाको सामाजिक अवस्था	२१
४.२	आर्थिक अवस्था	२३
४.३	जनसंख्या स्थिति	२३
	४.३.१ वडा नं ८ मा सार्कीको जनसंख्या	२४
४.४	सार्की समुदायका महिलाहरुको शैक्षिक स्थिति	२७
४.५	सार्की समुदायमा बालिकाहरुलाई विद्यालय पठाइएको अवस्था	२८
४.६	विचैमा विद्यालय छोड्ने कारण	२९
४.७	शिक्षाकोलागी आर्थिक जुटाउने माध्यम	३०
४.८	विद्यालयमा दलित विद्यार्थीलाई गरिने व्यवहार	३१

४.९ अभिभावकले पढाइमा गर्ने सहयोग	३२
४.१० पढ्नको लागी संघर्ष	३४
अध्याय पाँच सामाजिक संस्थामा दलित महिलाहरुको संलग्नता र भूमिका	३६- ४९
५.१ अध्ययन क्षेत्रका महिलाको सामाजिक अवस्था	३६
५.२ महिलाको वैवाहिक स्थिति	३७
५.३ छुवाछुत हुने स्थान	३८
५.४ स्वास्थ्य सम्बन्धि विवरण	३९
५.५ स्वास्थ्य उपचार	४०
५.६ दलित महिलाहरुको राजनीति अवस्था	४१
५.७ दलित महिलाहरुको धार्मिक कार्यमा सहभागिता	४४
५.८ निर्णय प्रक्रियामा भूमिका	४६
५.९ महिलाहरुको सामाजिक स्थितिको मूल्यांकन	४७
५.१० छुवाछूतका कारण सार्की महिलाको सामाजिक अवस्थामा पारेको प्रभाव र परिवर्तन	४९
अध्याय छ सारांश र निष्कर्ष	५०-५२
६.१ अध्ययनको सारांश	५०
६.२ अध्ययनको निष्कर्ष	५१
सन्दर्भ सामाग्री	

अध्याय एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

नेपाल एक बहुजाति, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसंस्कृति भएको मुलुक हो र यहाँको भौगोलिक विविधता र सामाजिक संस्कृतिक अनेकताले समाजशास्त्र र मानवशास्त्र विषयको अध्ययन अनुसन्धानलाई एउटा उर्वर भुमी प्रदान गरेको छ (गुरुङ्ग २००२) । हिन्दु धर्म परम्परा अनुसार परम्परादेखि अछुत बनाइ पानी नचल्ने भनिएका विभिन्न जातहरुलाई दलित जाति सम्बोधन गर्ने परम्परा बसेको छ । वास्तवमा दलित कुनै जात नभई विभिन्न जातहरुलाई सम्बोधन गर्ने शब्द हो । दलित शब्दको अर्थ हेपिएको, पिल्सिएको, दलिएको भन्ने रहे पनि वर्तमानमा यसको अर्थ यतिमा सिमित छैन । हिन्दु समाजमा 'दलित' शब्द सर्वप्रथम भारत यी दलित नेता डा. भीमराव अम्बेडकरले प्रयोग गरेका हुन् । भारतमा १९२७ तिर चलेको दलित आन्दोलन सँगै दलित शब्द हिन्दु समाजमा विभिन्न जातीय समुह भित्रका अछुत जातको साभा जातिय नामका रुपमा स्थापित हुन पुग्यो । भारतीय दलित नेताले ल्याएको दलित शब्दलाई वि.सं. २०२४ सालमा नेपाल राष्ट्रिय दलित जनविकास परिषद् नामको संस्थाले पहिलो पटक प्रयोगमा ल्यायो । यसप्रकार दलित आन्दोलनका क्रममा स्थापित 'दलित' शब्दले हिन्दु समुदायले अछुत बनाएको जातको साभा परिचय बुझाउने अर्थ ग्रहण गरिएको छ । ती जातले पनि दलित शब्दलाई आन्दोलनबाट स्थापित आफ्नो सम्मान जनक परिचयका रुपमा ग्रहण गरिसकेका छन् (आहुती, २०६७) ।

शताब्दी औं सम्म संस्कृत शिक्षाबाट एउटा समुदायलाई वञ्चित गरेर दोस्रो नागरिकको सृजना गरियो । शिक्षामा अधिकार नपाएको एउटा वर्ग जसलाई श्रममा चाहे जसरी प्रयोग गर्दै आइयो भने अर्को वर्ग जसले त्यो ज्ञान र शिक्षा माथी एकाधिकार बनाएका छन् । त्यहीँबाट दलितहरुलाई वर्गीय रुपमा पाखा लगाउने कामको थालनी भयो । (घिमिरे, २०६४)

वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार नेपालमा २ करोड ६४ लाख ९४ हजार ५ सय ४ कुल जनसङ्ख्या रहेको छ । जसमध्ये महिलाको सङ्ख्या १,३६,४५,४६३ छ । कुल जनसङ्ख्याको

६५.९% जनता साक्षर छन् । त्यसमा पनि पुरुष साक्षरता ७५.१% रहेको छ भने महिला साक्षरता ५७.४% मात्र रहेको छ । गोरखा जिल्लाको कुल साक्षरता ६६.८ छ जस्मा ७५.८ पुरुष साक्षरता प्रतिशत रहेको छ भने महिला साक्षरता ५९.७ % प्रतिशत रहेको छ । त्यस्तै गोरखा जिल्लाका सार्कीको कुल साक्षरता ६०.८ छ जस्मा पुरुषको साक्षरता ६९.३ प्रतिशत रहेको छ भने महिला साक्षरता ५३.७ प्रतिशत रहेको छ मात्र रहेको छ । समग्रमा महिला साक्षरताको अवस्था न्यून रहेको र सार्कीको महिलाको भनै कम देखिन्छ (के.त.वि. सन २०१४)।

नेपालमा विविध प्रकारका जात जातीहरु बसोबास गर्दछन् । उनीहरुको आफ्नै प्रकारको रहनसहन र सांस्कृतिक कृयाकलाप छन् । त्यस भित्र पर्ने गोरखा नगरपालिका वाड नं. ८ मा बसोबास गर्ने दलित जाती भित्र पर्ने महिलाहरुको शैक्षिक स्थिति कस्तो छ ? त्यहाँका महिलाहरुले कस्ता सामाजिक क्रियाकलाप गर्छन् । विभिन्न सामाजिक संस्थामा उनीहरुले निर्वाह गर्ने भूमिका कस्तो छ ? ति कुराहरुमा खोज, अनुसन्धान गरी सत्य तथ्य यथार्थ पत्ता लगाउने उद्देश्यले यो अध्ययन गरिनेछ । यस अध्ययनले दलित महिलाको शैक्षिक स्थिति र सामाजिक सहभागिताका अध्ययन गरी सत्य तथ्य कुरा निकालीने छ ।

१.२ समस्याको कथन

दलितहरु समाजमा विभिन्न सामाजिक भेदभावका सिकार भएका छन् । एकातिर गरीबी र अर्कोतिर सामाजिक भेदभाव र अपमान दुबैको अन्तरक्रिया द्वारा देखा परेको पछौटेपन शास्वत सत्य हो (विश्वकर्मा, २०५०) । समाजमा भएका अनेक प्रकारका भेदभाव गरीबी, पछौटेपन आदिले गर्दा दलितहरु आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक र अन्य गतिविधिमा पछाडि पर्नु स्वाभाविक हो समाजमा भएका कुरिति, अन्धविश्वास, कुसंस्कार, असमानताका कारण शिक्षालाई अगाडि बढाउन समस्या परेको छ । नेपालका दलित महिला तीन प्रकारबाट विभेदीत छन् । पहिलो दलित भएका कारणले, त्यसपछि दलित महिला भएका कारणले, अनि महिला भएका कारणले । जसरी आम दलितहरु छुवाछुतको व्यवहारबाट पिडित छन् । त्यसरी नै दलित महिलाहरु पनि स्वतः पिडित हुने नै भए । दलित भित्र पनि महिला भएका र नेपाली समाज पितृसत्तात्मक भएका कारणले उनीहरु पिडित छन् । जसरी मुल धारका महिला अन्य आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक हिसाबले पिडित छन् । त्यसैगरी दलित महिला भन हुने भए । यसरी नेपालका

दलित महिलाले तीन तीरबाट उत्पीडन खप्नु पर्दाको स्थितिमा उनीहरूको जीवन गुज्रको छ । दलित महिलाले घरमा लामो समयसम्म काम गर्नु पर्ने, उनीहरूका विभिन्न संस्कारका कारण विद्यालय नियमित नहुने र बिचैमा विद्यालय छोड्नु पर्ने अवस्था देखिन्छ । यिनीहरूले आफ्नो जीवनको सम्पूर्ण समय कठोर शारीरिक परिश्रम गरेर विताए पनि उनीहरूको सामाजिक एवं आर्थिक विकास हुन सकिरहेको छैन । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी दलित महिलाहरूको सामाजिक एवं आर्थिक स्थिति सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान हुन जरुरी छ । यस्तो अवस्थामा गोरखा नगरपालिका वडा नं. ८ मा रहेका दलित महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन गर्नु र सामाजिक संस्थामा उनीहरूको कस्तो भूमिका रहेको छ भन्ने विषय अध्ययन गरी उनीहरूको सामाजिक स्थितिको अध्ययन गर्ने यस अध्ययनको कार्य हुने छ । यस अध्ययनले मूलतः निम्न प्रश्नको उत्तर खोज्ने प्रयास गर्ने छ ।

- १) दलित महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था कस्तो छ ?
- २) विभिन्न सामाजिक तथा राजनैतिक परिवर्तनसँगै उनीहरूको शैक्षिक अवस्थामा कस्तो परिवर्तन आएको छ ?
- ३) सामाजिक संस्थामा उनीहरूको संलग्नता र भूमिका कस्तो रहेको छ ?

१.३ अध्ययनका उद्देश्यहरू

यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्यमा गोरखा जिल्ला, गोरखा नगरपालिका वडा नं. ८ मा बसोबास गर्ने दलित महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था र सामाजिक संस्थामा उनीहरूको संलग्नता र भूमिकाको अध्ययन गर्नु रहेको छ । यस्तै विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्न रहेका छन् ।

- क) अध्ययन क्षेत्रका दलित महिलाको शैक्षिक स्थिति पत्ता लगाउने ।
- ख) दलित महिलाले बिचैमा पढाइ छोड्ने र कक्षा दोहोराउने अवस्थाको विश्लेषण गर्नु ।
- ग) सामाजिक संस्थामा दलित महिलाहरूको संलग्नता र भूमिकाको अध्ययन गर्नु ।

१.४ अध्ययनको महत्व

दलित जातिका महिलाको समाजमा उच्च जाति भनिने ब्राह्मण, क्षेत्रीले आफ्ना घर भित्र अछुत भनि पस्न दिदैनन् । दलित महिलाहरूको आफ्नो स्वामित्वमा प्रशस्त कृषि गर्ने जमीन नहुँदा मौसमी श्रमिक भएर बाँच्न पर्ने बाध्यता छ जसको कारण भविष्य त्यति उज्वल होला भन्न सकिन्न । यस अध्ययनबाट दलित महिलाहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक स्थितिको

जानकारी भएको छ । यस जातिको महिलाको आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक अध्ययन एवं अनुसन्धान गर्नुको पछाडि निम्न लिखित महत्व रहेको छ ।

क) यस अध्ययनले गोरखा जिल्ला गो. न.पा.मा बसोबास गर्ने दलित महिलाहरुको सामाजिक र शैक्षिक अवस्थाबारे अध्ययन सामाग्रीको रुपमा रहनेछ ।

ख) यस अध्ययनले वर्तमान अवस्थामा पनि दलित महिलाहरु कुन अवस्थामा छन् भन्ने जानकारी दिनेछ ।

अध्याय दुई

पूर्व प्रकाशित साहित्यको समीक्षा

नेपालमा जनसंख्याको आधा भाग ओगटेका महिलाहरूको विभिन्न अवस्थाको बारेमा अध्ययन र अनुसन्धा गर्दा वास्तवमै यिनीहरूको अवस्था निकै दयनीय भएको पाइन्छ । यसमा पनि दलित महिलाहरूको अवस्थालाई हेर्दा यिनीहरूको अवस्था हरेक पक्षमा दयानिय रहेको छ । एक त महिला भएको कारण उनीहरू आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक र राजनैतिक जस्ता पक्षमा सम्मिलित हुन पाएका छैनन् भने दोस्रो दलित महिला भएकै कारण यी विभिन्न पक्ष बाट बहिस्कृत भएका छन् त्यसैले दलित महिलाले दोहोरो मार खेपिरहनु परेको छ । यसै सन्दर्भमा (विश्वकर्मा २०६३) भन्नु हुन्छ : नेपालका दलित महिला तीन प्रकारबाट विभेदीत छन् । पहिलो दलित भएका कारणले, त्यसपछि दलित महिला भएका कारणले, अनि महिला भएका कारणले । जसरी आम दलितहरू छुवाछुतको व्यवहारबाट पिडित छन् । त्यसरी नै दलित महिलाहरू पनि स्वतः पिडित हुने नै भए । दलित भित्र पनि महिला भएका र नेपाली समाज पितृसत्तात्मक भएका कारणले उनीहरू पिडित छन् । जसरी मुल धारका महिला अन्य आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक हिसाबले पिडित छन् । त्यसैगरी दलित महिला भन हुने भए । यसरी नेपालका दलित महिलाले तीन तीरबाट उत्पीडन खप्नु पर्दा उनीहरूको स्थिति के होला जो कोहीले अनुमान लगाउन सक्छ । दलित पुरुष दलित भएकै कारणले पिडित हुनु परेको छ भने दलित महिला लैङ्गिक कारणले भन पीडित हुनु परेको छ । यी तीन प्रकारका वृहत उत्पीडनबाटै उब्जिएका धेरै समस्याहरू नेपाली दलित महिलाले भोग्नु परेको छ र त्यसलाई सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक समस्याहरूको सेरोफेरो मै हेर्नु पर्ने हुन्छ ।

आज भन्दा साढे तीन दशक पहिले २०२० मा बनेको मुलुकी ऐनले जातिभेद र छुवाछुतलाई कानूनतः निषेध गरेको थियो । २०४६ साल पछि बनेको संविधानले जातीय भेदभाव र छुवाछुतलाई पूर्ण निषेध गरेको छ । त्यस सम्बन्धि अपराध गर्नेहरूलाई दण्ड-जरिवानाको पनि कानूनी व्यवस्था गरेको छ । तर समाजमा अभैपनि हजारौं वर्षदेखिको जातिभेद र छुवाछुतको कुसंस्कार रहीरहेको छ । देशमा मुलुकी ऐन लागु भएको ४३ वर्ष र प्रजातन्त्र पुर्नवहालीका

साथै गणतन्त्र आएको ४ वर्ष वितीसक्दा पनि दलित महिलाहरु अभै सम्म सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक र राजनीतिक क्षेत्रमा बहिस्करणको शिकार भईरहेका छन् । यसलाई (सापकोटा, २०००) वाट प्रस्ट पार्न सकिन्छ : सरकारवाट वि.सं. २०२० सालमा नेपालीहरुलाई नयाँ मुलुकी ऐन दिंदा जातिय भेदभाव, छुवाछुतको अन्त्य गरीएको थियो । यहाँ कानुनी रुपमा छुवाछुत र उच नीचको भेदभाव गर्न पाईदैन । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को भाग ३ धारा ११ मा उल्लेखित समानताको हकमा कुनै पनि व्यक्तिलाई जाति पातिको आधारमा छुवाछुतको भेदभाव गरिने वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा सार्वजनिक उपयोगका कुराको प्रयोग गर्नुवाट वञ्चित गरिने छैन । यस्तो कार्य कानुन वमोजिम दण्डनीय हुने छ । त्यसैगरी मुलुकी ऐन अदलको महलको १० 'क' नं.मा कसैले कसैलाई जाति पातिको आधारमा छुवाछुतको भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेमा वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा सार्वजनिक उपयोगका कुराहरुको प्रयोगवाट वञ्चित गरेमा १ वर्ष सम्म कैद वा रु. ३,०००/- सम्म जरिवाना वा दुबै सजाय हुन सक्ने छ । यस्तो संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्था हुँदा हुँदै पनि किन यहाँ बराबर छुवाछुत, उचनीच र ठूलो सानो, दलित उत्पीडित र जनजातिका कुरा उठिरहने गर्दछन् ।

हाम्रो समाजमा रहेको जातपात र छुवाछुतको अवस्थाका कारण उत्पीडन, दमन, शोषण र अन्यायमा परेका दलित वा दलित महिलाहरुको अवस्था माथि उठ्न सकेको छैन । जनसंख्याको ठूलो हिस्सा ओगट्ने दलित वा दलित महिलाहरु सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक र राजनैतिक पक्षवाट वञ्चित रहेका छन् । दलित भएकै कारणवाट राज्यको स्रोत र साधनहरुमा पहुँच कम रहदै आएको र राज्यको नीति निर्माण तथा निर्णायक तहमा समेत अत्यन्त न्यून सहभागिता रहेको छ । यो सन्दर्भलाई (अन्तर्राष्ट्रिय श्रमसंगठन, १९८२) ले प्रस्टयाउँदछ : जनसंख्याको आधा भाग ओगटेको अर्थात आधा आकाश ढाकेको महिला वर्गको विकासको लागि नेपाल सरकारका साथै विभिन्न गैर सरकारी संस्थाहरु लागि परिरहदा पनि यो राष्ट्रको एउटा मुख्य समस्याको रुपमा रही आएको छ । २०५८ सालको जनगणना अनुसार नेपालको कूल जनसंख्याको ५०.०४ प्रतिशत महिला रहेको भएतापनि यिनिहरु सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक दृष्टिकोणले पछाडि परिरहेको छन् । नेपाली महिलाहरु घर देखि बाहिर जस्तो शिक्षा, स्वास्थ्य, जागिर जस्ता क्षेत्रमा कम पहुँच र कम सूचना र सेवाहरु प्राप्त गर्ने हुँदा सामाजिक र आर्थिक रुपमा महिला र पुरुषमा विभेद देखिएको पाइन्छ ।

दलितले निम्न स्तरको नागरिक सरहको व्यवहार भोग्नु परेको छ अर्थात छुवाछुतको भावनालाई स्वीकार गर्न परिरहेको छ । यति मात्र नभई सार्वजनिक स्थलहरूमा माथिल्ला जातिका व्यक्तिहरूलाई भेट्दा उनीहरूसँग छोइन्छ की भनी टाढाबाट हिड्नुपर्ने अवस्था अभै पनि पूर्ण रुपमा समाप्त हुन सकेको छैन । यसलाई (विश्वकर्मा, २०६४) ले यसरी व्यक्त गर्नु भएको छ : दलित महिलाहरू सदिऔं देखि पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना र जातिय छुवाछुतबाट पिडित छन् । नेपालमा सामाजिक मुल्य र मान्यता अनुसार महिलाहरूलाई दोस्रो दर्जाको नागरिकको रुपमा राखिएको छ । त्यसकारण दैनिक जीवनमा दलित महिलाहरूले धेरै प्रकारका विभेद र शोषणमा बाँचिरहेका छन् । उनीहरूलाई शोषित पिडीत भई बाँच्न विवश पारिएको छ । पहिलो त उनीहरू महिला भएकै कारण, दोस्रो जातका आधारमा, तेस्रो कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारण पछाडी परेका छन् । फलस्वरुप उनीहरू भूमी अधिकारबाट समेत बञ्चित भएर राज्यको निर्णय प्रक्रिया तथा साधन, स्रोतमा पहुँच नहुनु, लैङ्गिक विभेद, घरेलु हिंसा, बलात्कार, चेलिवेटी बेचबिखन र यौन शोषणको शिकार हुन बाध्य छन् । दलित समुदायमा रहेका केही महिला र बालबालिकाहरू देह व्यापार तथा बँधुवा मजदुरका रुपमा काम गर्न बाध्य छन् ।

दलित महिलाहरू शदिऔं देखि पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना र जातिय छुवाछुतबाट पिडित छन् । त्यसकारण दैनिक जीवनमा यहाँका महिलाहरू धेरै प्रकारका विभेद र शोषणमा बाँचिरहेका छन् । पहिलो त उनीहरू महिला भएकै कारण, दोस्रो जातका आधारमा तथा तेस्रो कमजोर आर्थिक अवस्थाका कारण यहाँका सार्की महिला पछाडि परेका छन् । यस सन्दर्भमा (विश्वकर्मा, २०६२) भन्नु हुन्छ : आज समाजमा दलित महिलाहरूको स्थिति सबै भन्दा नाजुक रहेको छ । उनीहरू शोषण र चर्को दमन सहन बाध्य बनेका छन् । एकातिर दलित भएको कारण सांस्कृतिक रुपमा विभेदमा पर्नु, अर्को तर्फ महिला हुनुका कारण विभेदमा पर्नु र भन दलित महिला भएको कारण विभेदमा पर्नुले उनीहरूले त्रीपक्षीय शोषण सहनु परेको छ ।

दलित महिलाहरू सामाजिक रुपमा बहिष्कृत हुनुको कारण यहाँका अधिकांश महिलाहरू जातीय भेदभाव र छुवाछुतबाट आक्रान्त छन् । मन्दिर, कुवा, धारा, सार्वजनिक स्थान र यहाँसम्मकी सरकारी विद्यालयहरूमा पनि उनीहरूलाई ढुक्कसित प्रवेश गर्न दिइँदैन र दिदाँ पनि अनेक भेदभाव गरिन्छ । उनीहरूले माथिल्लो जातकहाँ आगँनमै वसेर खानुपर्दछ, आफै भाँडा माभ्नुपर्दछ र भाँडाहरू सुकेपछि मात्र भित्र लगिन्छ । यस गाउँमा रहेको रुढीवादी परम्पराहरूले गर्दा सभा-समारोह, मेला, जात्रा, नाचगान, आदि सबै जसो ठाउँमा अहिले पनि दलित र दलित

महिलाहरु खुल्ला र सामुहिक रुपमा सहभागी हुन पाउँदैनन् । उनीहरुले सार्वजनिक होटलमा समेत खाना खाएपछि आफै भाँडा माभ्नुपर्छ । समग्रमा भन्दा सामाजिक क्षेत्रमा उनीहरु अहिले पनि उपेक्षित र अपहेलित छन् । यसै सन्दर्भमा (गुरुङ्ग, २०६५) भन्नु हुन्छ : स्थानीय विविधता र राज्यको सिद्धान्तले नेपालमा उल्लेखनीय रुपमा सामाजिक असमानता ल्याउने काम गरेको छ । एक प्रकारले स्थानीय विविधताको कारणले गर्दा साँस्कृतिक विभिन्नताले सम्पन्न पनि छ । यद्यपी ग्रामिण भेगका मानिसहरु अन्य ठाउँका भन्दा असुविधाबाट बढी बञ्चित छन् । अर्कातिर सामाजिक बहिष्करणको आधार राज्यद्वारा सम्बन्धित जातिय विभेद भएको छ । दुई कारक तत्वहरु, भुगोल र राज्य व्यवस्थाका कारणले अनेक प्रकारका विभेदहरु उब्जिरहेका छन् । त्यसो हुँदा, एक जना भाँक्री प्रथा मान्ने मानिस वा बुद्ध धर्मावलम्बीले बेंसी वा शहरमा बस्ने हिन्दुको तुलनामा दुई गुणा धेरै विभेद खेपिरहेको हुन्छ । यहाँ चर्चा गरिएका सामाजिक बहिष्करणका कारक राजनीतिक, आर्थिक र शैक्षिक क्षेत्रहरु एक आपसमा सम्बन्धित छन् । राज्यको सिद्धान्त नै यस्तो औजार हो, जसले राजनीतिमा उच्च जातिको एकाधिकारमा टेवा पुऱ्याइरहेको छ । यस्तो व्यवस्थाले तल्लो जात र आदिवासी जनजातिलाई आर्थिक क्षेत्रबाट सीमान्तीकरण गर्दछ । ती मध्ये अधिकांश गरीब हुने भएकाले शिक्षामा पनि उनीहरुको पहुँचमा कम हुन्छ र गरीबीको दुष्चक्रमा फसिरहेका हुन्छन् ।

दलित समुदायका धेरै जसो महिलाहरुले सार्वजनिक सेवामा प्रवेश पाएका छैनन् । गाउँघरमै कृषि, मजदुरी, ज्यामी काम, दाउरा काट्ने, खर काट्ने जस्ता न्युन आय हुने काम गरी आफ्नो दैनिक जीवन गुजारा गरीरहेका छन् । उनीहरुलाई सिमित दायरा भित्र राखिएको छ । खेतबारी कम भएको कारणले गर्दा र परम्परागत कृषि प्रणालि भएको कारणले गर्दा यहाँका सार्की समुदायलाई आफ्नो खेतबारीको अन्नले खान पुग्दैन त्यसैले उनीहरु ज्याला मजदुरीमा हिड्नु पर्ने हुन्छ । यसरी पुरुष सरह समान काम गरेपनि ज्याला चाहिँ असमान रहेको छ । त्यसैले पनि यहाँका सार्की महिलाहरु आर्थिक रुपमा कमजोर छन् । लैङ्गिक असमानताको कारणले शिक्षामा राम्रो पहुँच छैन । उनीहरु लैङ्गिक असमानताले गर्दा पनि बहिष्कृत भएका छन् । यस सन्दर्भमा (रावल, २००८)भन्नु हुन्छ यो कुरामा शंका मान्न सकिदैन कि दलितहरुको साँस्कृतिक र भाषिक अधिकारलाई राज्यले व्यवस्था गरेको छ । यद्यपी बहिष्करणलाई सतहीकरण गरिनु हुँदैन अथवा यसलाई महिला र पुरुष जस्तै लैङ्गिक बनाइनु हुँदैन । समावेशीकरण र बहिष्करणलाई जन्मजात आएको भनेर बुझिनु हुँदैन । यो समावेशीकरण र बहिष्करणलाई छलफल गरीनु पर्दा यस्ता मान्यता र भिन्नतालाई जाति र जनजातिमा जकडिएर राखेको छ ।

जसलाई समावेशीकरण र बहिष्करणमा परिभाषित गरिएको छ । नेपालमा भएका सामाजिक भेदभाव सम्बन्धि प्रयाप्त लेखहरूले पनि यसमा ध्यान दिएको पाइदैन । समाज जाति र जनजाति सम्बन्धि धारणामा रहेर लेख रचना बनाइएका छन् । त्यसलाई थोरै मात्रामा ध्यान दिएको छ । त्यस्ता लेख रचनाले भन यस्तो खालका तर्कहरू दिएका छन् की बाहुन र क्षेत्री चाही समावेशीवर्गमा पर्दछन् भनेर तर्क दिएका छन् । एउटा यस्तो वर्ग छ की जसलाई बहिष्कृत गर्न सकिएको छ भने अर्को तर्फ हेर्दा त्यसलाई अन्त्यष्करण गर्न सकिएको छैन ।

दलित महिलाहरूको शैक्षिक स्थिति पछाडि पर्नुमा पारिवारिक कार्यको बोझ, सानो उमेरमै विवाह गरिदिनु जस्ता कारणहरू पनि रहेका छन् । जनचेतनाको कमिले गर्दा धेरै सन्तान जन्माउने र ती सन्तानहरूको पालन-पोषण गर्नु पर्ने वाध्यताका कारण पनि यहाँका सार्की महिलाहरूको शिक्षा तथा स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर परेको छ । यसै सन्दर्भमा (सिंजापति, २०६२) भन्नु हुन्छ : शिक्षाले मान्छे भित्र रहेको ज्ञान चक्षुलाई खोली चेतनशिल बनाउने मात्र होइन यसले मान्छे भित्र रहेको हरेक संभावनाको ढोकालाई खोलीदिन्छ । मान्छे भित्र लुकेर बसेको विचार, सिप र भावनालाई मूर्त रूप दिन ठूलो मद्दत गर्दछ । हजारौं वर्ष देखी शिक्षा जस्तो आधारभूत आवश्यकता देखि पूर्ण रूपमा चर्चित दलित समुदायको शैक्षिक स्तर नै कहाली लाग्दो छ । दलित पुरुषहरू समेत अशिक्षित भएको बेलामा दलित महिलाहरूको शैक्षिक स्थिति सुधार नहुनुमा राज्य यन्त्र नै दोषी छ । सेभ.द. चिल्ड्रेन, यु.एस.ले केही वर्ष अगाडी गरेको सर्वेक्षण अनुसार दलितहरूको साक्षरता प्रतिशत केवल १०.६ प्रतिशत थियो । एक्सन एड र टिम कन्सल्टले केही जिल्लामा गरेको सर्वेक्षण अनुसार दलितहरूको साक्षरता प्रतिशत बढेर करिब १८ प्रतिशत पुगेको देखिएको छ । त्यस्तै महिलाहरूको शैक्षिक स्थिति पछाडी पर्नुमा उनीहरूको आर्थिक स्थिति, कुपोषणको कारणले स्वास्थ्यको प्रतिकुलता, पारिवारिक कार्यको बोझ, सानो उमेरमानै विवाह आदी दलित महिलाहरूको साक्षरता प्रतिशत वृद्धि नहुनुका प्रमुख कारणहरू हुन ।

दलित महिलाहरू प्रथमतः : साक्षरता वाटनै बञ्चित छन् भने अर्को तिर उनीहरू घर धन्दासँग सीमित हुनुपर्ने वाध्यताका कारणले सामाजिक तथा अन्य काममा सहभागी हुनफुर्सदैन पाउँदैनन् । त्यसैले सार्की महिलाहरू सार्की पुरुष भन्दापनि धेरै तल परेका छन् । राजनैतिक रूपमा पनि सार्की महिलाले राम्रो स्थान पाउन सकेका छैनन् । यसै सन्दर्भमा (ताम्राकार, २०६३) भन्नु हुन्छ, पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाका कारण महिला वर्गको स्थिति मानव

अधिकारको दृष्टिकोणले अत्यन्तै चिन्ता जनक छ । उनीहरु आत्म निर्णयको अधिकारबाट त बञ्चित छन् नै अर्कातिर राज्यको शासन पद्धतिमा भौतिक प्रतिनिधित्वबाट समेत पर बस्न विवश छन् । उनीहरुलाई केवल पारिवारिक घेरा र चुलोचौकोमा मात्र सिमित राखिएको छ । देशको सम्पूर्ण जनसंख्याको करिब आधा भन्दा बढी जनसंख्या ओगट्ने महिलाको सार्वजनिक अङ्गमा प्रतिनिधित्व हेर्दा नगन्य मात्र देखिन्छ । त्यसमा पनि दलित महिलाको स्थिति तर्फ हेर्दा उनीहरुको स्थिति भन सोंचनीय छ । दलित महिलाको सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक स्थिति अत्यन्त दयनिय छ । राज्यको सम्पूर्ण जनसंख्याको एक महत्वपूर्ण भाग ओगट्ने दलित महिलाको नाजुक सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक स्थितिले वर्तमान युगको माग असल शासनको मर्यादा माथि प्रत्यक्ष असर पारेको कुरामा दुई मत छैन । उपरोक्त तथ्यबाट प्रस्ट हुन्छकी दलित महिलाहरु समाजमा बहिष्कृत भएर तेश्रो दर्जाको नागरिक सरह बाँच्न बाध्य भएका छन् ।

यसै रणनीति अनुरूप नै घरानियाहरु आफुलाई जन्मजात तीक्ष्ण बुद्धिको र अरुलाई बोधो दिमागको भन्ने कुरा देखाउने प्रयास गरिरहन्छन् । यसै प्रयासको परिणाम स्वरूप उपल्लो जातका केटाकेटीहरु स्कुलमा उच्च अङ्कका साथ पास हुन्छन् भने दलितहरुको हातमा असफलता मात्र हात लागेको हुन्छ । यो देखेर हामी साँच्चै उपल्लो जातका केटाकेटीलाई तीक्ष्ण बुद्धिका तथा दलितहरुलाई बोधो दिमागका भन्छौं । तर वास्तवमा उपल्लो जातकाहरुको साँस्कृतिक सम्पत्ति अनुसार चल्ने हुनाले उनका केटाकेटीलाई स्कुल सधै सहयोगी बनिरहेको हुन्छ तर दलितहरुसँग उपल्लो जातकाहरुसँग जस्तो साँस्कृतिक संपत्ति नहुने हुनाले दलित केटाकेटीका लागि भने स्कुल कुनै सहयोगी भूमिका खेल्दैन, बरु असहयोग नै गर्छ । परिणाम स्वरूप उपल्लो जातका केटाकेटी स्कुलमा सजिलै उच्च अंक हासिल गर्न सक्छन भने दलितहरु सधै पछाडि परिरहेका हुन्छन् । यसरी साधन, श्रोत तथा शक्तिमाथिको आफ्नो आधिपत्यलाई निरन्तर कायम राखिरहन उपल्लो जातकाहरुले अपनाइ आएको एउटा उपायको रूपमा पनि लिन सकिन्छ दलित बहिष्कार र विभेदलाई (पराजुली, २०६३)

दलित वर्ग भनेको हिन्दुहरु वीचकै शिल्पि या पेशागत जातहरु हुन् । दलित शब्दलाई परंपरागत रूपमा सबभन्दा तल्लो जात जनाउने र अपमानजनक अर्थ राख्ने शब्दको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । जातिय विभेदले गर्दा उनीहरु सामाजिक रूपमा बहिष्कृत छन् , आर्थिक रूपमा बिपन्न छन् र राजनीतिक रूपमा सीमान्तकृत छन् । (गुरुङ्ग , २००३)

दलित समुदाय पछाडी पर्नु भनेको समाजनै अपाङ्ग हुनु हो । शरीरको कुनै पनि अंग असक्त भए पछि त्यसलाई उपचार गर्ने तिर लाग्न परे जस्तै समाजका दलित र त्यसमा पनि दलित महिलाको उपचार तीर लाग्नु पर्दछ । अवसरबाट वञ्चित समुदायलाई राज्यले विशेष जिम्मेवारीका साथ हेर्दै विकास र सु-शासनको मुल धारमा ल्याउनु पर्दछ । सो अनुसार नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ । (चौधरी, २०६२)

दशौं पञ्चवर्षीय योजनाले दलित सम्बन्धी स्पष्ट परिभाषा नदिएता पनि दलितहरूको अधिकारलाई सुनियोजित गर्न पहल गरेको छ । नेपाल सरकारले नेपाल दलित आयोगको स्थापना १९६३ मा गरिसकेको छ । जसले कानूनी मान्यता प्राप्त गरेको छ । यो योजनावद्ध विकासले दलितहरूको सामाजिक न्यायलाई वकालत गर्दै योजनावद्ध रणनीतिहरू सरकारी र गैरसरकारी संस्थाहरूको संयुक्त प्रयासबाट समुदायमा विभेदहरू पत्ता लगाई जातीय विभेदीकरणलाई अन्त्य गर्ने प्रतिवद्धता समेत जाहेर गरेको छ । (Folmar, 2007)

नेपालका अधिकांश दलितहरू जीउनका लागि संघर्षरत छन् र सरकारी सेवा वा आधारभूत सुविधाको अभावमा अत्यन्त गरिबीमा बाँचिरहेका छन् । सुविधाको अभाव जस्ता समस्याहरू आर्थिक तथा सामाजिक असमानताका परिणाम मान्न सकिन्छ । ऐतिहासिक तथा वर्तमान अवस्थाका कारण अधिकांश दलित समुदाय जग्गा विहिन र आयश्रोत विहिन अवस्थामा रहेका छन् । शिक्षामा पहुँचको अभाव र उनीहरूको परम्परागत उत्पादन बजार निरन्तर खस्कनुले पनि दलित समुदायका अधिकांश व्यक्तिहरू आर्थिक कठिनाइको सामना गरिरहेका छन् । कानूनतः नेपालमा जातीय विभेदका सबै स्वरूपहरू निर्मूल भइसकेको भनिएतापनि दलित समुदायका व्यक्तिहरू माथिल्लो जातका समुदायले थोपरेका मन्दिर प्रवेश वा सार्वजनिक सेवाहरूको प्रयोगमा लगाइएका प्रतिबन्धहरू पालना नगरेको बाहनामा भौतिक रूपमा निसाना बनाइदिए आएका छन् । (वुढाथोकी, २०६६)

भेदभाव तथा छुवाछुतका अभ्यासहरू नेपालमा गैह्र कानूनी छन् । तर मुलुकका धेरै भागमा हिन्दू जाति व्यवस्था भित्र सबै भन्दा तल्लो तहमा रहेका कथित दलितहरूलाई समाजका अन्य समूहहरूले जस्तो अधिकार तथा स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न नसक्ने 'अछुत' को रूपमा संझ्ने तथा व्यवहार गर्ने गरिएको छ । यस्ता अभ्यासहरू गैह्र कानूनी भएपनि सांस्कृतिक तगाराहरू संरचनागत गरीबी र प्रहरी अन्य राज्य अधिकारीहरूले गरेको अपर्याप्त कारवाहीले पिडीतलाई

न्याय प्राप्त गर्नबाट वञ्चित गरेका छन् । यस बाहेक भेदभावको मुद्दालाई उपयुक्त तरिकाले संबोधन गर्न तथा जातियताको आधारमा भेदभाव गर्नेहरूलाई सजाय दिने उपयुक्त कानुनी संरचनाको अभाव पनि यस संबन्धमा प्रगती हासिल गर्न थप अवरोध बनेको छ । जातीयता स्वभावैले वंशगत हुन्छ । यो जन्मको आधारमा निर्धारण गरिएको अपरिवर्तनीय स्वभाव र सोचमा अडेको हुन्छ । जात तथा जातीयताले कठोर सामाजिक प्रचलन र प्रणालीलाई अंकित गर्दछ । सिंगो समाजलाई विभिन्न समुदायमा विभाजन गरी विवाह, वंश र पेशाको निर्धारण गर्दछ । जातीय प्रणालीलाई बसोबास खानपान कामकाजमा सिमाङ्कन तथा सुनिश्चितता बहिष्कार र तिरस्कार बढाउँदै लैजान्छ । द्वन्द्व स्थितिको सृजना हुन्छ । जातीय विभाजनबाट कथित तल्लो जातमा पारिएका मानिसहरू शारीरिक रूपमा एउटै हुन्छन् । यहाँ कालो र गोरोको मात्र समस्या होइन । बरु चरम आर्थिक शोषण र गरिबीको कारण सामाजिक चेतना उठ्न सकेको हुँदैन । यसैले सामाजिक स्तर वृद्धि गर्ने सवालमा पूर्ण रूपमा बाधा पुऱ्याएको हुन्छ । जातीय विभेद वा जातिवाद वंशगत रूपमा जन्मको आधारमा गरिने हुनाले यो विदेशी मुलका नागरिक प्रति पनि त्यत्तिकै केन्द्रित-लक्षित हुन्छ । (लाम्गादे, २०६१)

महिला र खासगरी केटीहरूका लागि स्कूली शिक्षा र अन्य प्रशिक्षण कार्यक्रममा उनीहरूलाई फुर्सत भएको वेलामा पढाउने प्रयास गरिएमा मात्र सानै उमेर देखि खेतमा र घरमा काम गर्नु पर्ने र ज्यालादारी गरी खानु पर्ने गरीब केटी तथा महिलाहरूले पढ्न अथवा नयाँ कुरा सिक्न सक्नेछन् । (आचार्य, २०४१)

मानिसको उत्पत्तिबाट नै जात जाति बीच भेदभावको भावना भएको पाइँदैन । त्यस बेलाको समाजमा मानिसहरूले आफ्नो गुण र योग्यताका आधारमा विभिन्न पेशागत कार्यहरू गर्दै आएका भएतापनि नत वर्ण व्यवस्था थियो नत कुनै जातिका कारणले मानिस मानिसका बीचमा उच्चनिचको व्यवस्था नै थियो । हिन्दु धर्म ग्रन्थका अनुसार एउटै 'विश्वरूप' का अवनयबाट चारै वर्णहरूको उत्पत्ति भएको हो । पुरुषको मुखबाट सर्वप्रथम ब्राह्मणको उत्पत्ति भयो । पाखुराबाट क्षेत्री निस्के, जाँघ बाट वैश्य र खुट्टाहरूबाट शुद्र जन्मे । (खत्री, २०४४)

एघारौँ शताब्दी पछि मुसलमानहरूको आक्रमणबाट बचनकालागी भारतका हिन्दुहरू नेपालको पहाडि भागमा प्रवेश गरे पश्चात खेति, व्यापार र उद्योगका निम्ति काठमाडौँ उपत्यका भएको र त्यसै अनुरूप श्रम विभाजन पनि यहा नै सबै भन्दा बढी विकसित भएकोले सबभन्दा पहिले

लिच्छविकालको आखिरमा वर्ण विभाजनको व्यवस्था नेपालमा पस्यो भने राज्य स्तरमा वर्ण व्यवस्थालाई व्यवस्थित गर्ने काम नेपालको मध्यकालमा जयस्थिति मल्लको पालामा काठमाडौं उपत्यकामा नै भएको देखिन्छ । भारतमा मुसलमानसँगको युद्धमा मार खाएर ज्यान जोगाउनको निम्ति नेपालको पश्चिमी पहाडी भागबाट हिन्दूहरू नेपाल भित्रिएको कारण जातिय भेदभाव नेपालको पूर्वी भागमा भन्दा पश्चिमी भागमा चरम सिमामा भेटिन्छ । नेपालका दलित जातिहरू मध्ये पहाडी मुलका दमाई, कामी, सार्की, गाइने र वादी तथा मधिसे मुलका मुसहर, चमार, खुत्वे, दुसाद, धोवी, कानु आदिलाई मानिन्छ । साथै काठमाण्डौं उपत्यकाको पोडे, च्यामे, कुसले, कसाई, हारहुरे आदि पनि दलित मुलका मानिस हुन । (विश्वकर्मा, २०५७)

राजा जयस्थिति मल्लले जातै पिच्छे अनेकौं नियम चलाए । जस्तै पहिरनको विषयमा कसाई जातले बाँकाटेको लुगा लगाउन, पोडे जातले टोपी, लवेदा, जुत्ता सुनको गहना नलगाउन, कसाई, पोडे, चर्मकारले भिङ्गटीको छाना नबनाउनु, यस्ता घरमा नबस्नु, फेरी आफू भन्दा ठूला जातकालाई साना जातले आदर गर्नु भन्ने नियम चलाए । (बुढाथोकी, २०३९)

उच्च हिन्दू जातिहरू ब्राम्हण, क्षेत्री, जैसी, ठकुरीका अतिरिक्त मगर, गुरुङ्ग अति अछुत वर्ग दमाई, कामी, सार्की बस्ने गाउँमा निम्न जातिहरू जटिल सामाजिक नियमका साङ्गहरूले बाँधिन बाध्य भएका छन् भने उच्च जातिहरू धेरै स्वतन्त्र छन् । रातो रगत र तातो सास एउटै भए पनि सामाजिक नियमले गर्दा उच्च र निम्न जाति दुई फरक दिशामा रहेको पाइन्छ । शुरुमा एउटै शरीरबाट उत्पन्न भएका मानवहरू बीचमा जातीय छुवाछुतको प्रथाले विदाई पाउन सकेको छैन । तरपनि शारीरिक रूपमा अर्कालाई नछोई विभिन्न कार्यहरूको विनिमय भने हुने गर्दछ । (Caplan, 1972)

उत्प्रेरणाको अभावले गर्दा मानिसको व्यक्तिगत उत्तरदायित्वको आत्मानुभूति नगर्न सक्दछ । भाग्यवादी संस्कारको बलियो रेखाभित्र सीमित हुनाले मानिसहरूले आफू कुनै सीमामा नबाँधिइकन एक अर्कामा नजिक भएको अनुभव गर्दछन् । नेपालीहरूको हरेक क्रियाकलापमा भाग्यवाद केन्द्रविन्दु रहेकोले निर्णय स्वतन्त्र हुदैनन् । निर्णयको कुनै छनौट कुनै घटना पनि खुला हुदैनन् । मानिस जन्मेपछि गर्ने कार्य, हुने कार्यलाई भाग्यको खेलको रूपमा लिइन्छ । जातीय स्तरीकरण भएको हिन्दु समाजमा उच्च जातिमा जन्मे उच्च सम्मान र निम्न जातिमा जन्मे निम्न सम्मान पाइने कुरा सामान्य व्यवहारमा नै रहेको छ । यसरी सामाजिक सम्बन्ध

स्थापित गर्न पनि जन्मदाखेरीको भाग्यलाई नियालिन्छ । आर्थिक विकासका विभिन्न पक्षमा पनि यस संस्कारले प्रभाव पार्दछ । कार्य विना नै सुख पाउनु पर्दछ भन्ने विश्वास हिन्दू धर्मावलम्बिहरूले लिएको पाइन्छ । हाम्रो समाजमा तल्ला जातका मानिस बढी परिश्रमी रहेको पाइन्छ । ब्राम्हणहरूले भन्दा तिव्र गतिमा तल्लो वर्गका मानिसहरूले आर्थिक विकास गरेका उदाहरणहरू पनि छन् । विश्व बजारमा पनि तल्ला वर्गले आफ्नो सो उपलब्ध गराएको पाइन्छ (विष्ट १९९१)।

हिन्दू धर्ममा जातिय वर्गीकरणका आधारमा विभिन्न कामहरू विभाजन गरिएको छ । मनुस्मृतीमा उच्च जातिले आर्थिक उत्पादन हुने कडा काम गर्न हुदैन भन्ने कुरालाई जोड दिएको छ । भागवत गीतामा मानिसले प्रतिफलको आशा नगरी काम गर्नु पर्दछ भन्ने कुरालाई उल्लेख गरिनुले मानिसले कामलाई जोड दिएनन् फलस्वरूप प्रगति हुन सकेन । समाज परम्परागत रूपमा अगाडि बढ्यो । (विष्ट, १९८९)

२.१ सामाजिक लिङ्ग सम्बन्धी अध्ययनहरू

लैङ्गिक अवधारणामा महिला र पुरुष बीचको सम्बन्धलाई व्याख्या, विश्लेषण र अध्ययन गर्दछ । लैङ्गिक अवधारणाले महिला सम्बन्धी अवधारणा मात्र नभएर सम्पूर्ण महिला र पुरुष दुबैबाट समाजले अपेक्षा गरेको भूमिकालाई नै जनाउँछ । वास्तवमा जेन्डरले नारी र पुरुषका सामाजिक साँस्कृतिक विशेषताहरूलाई जनाउँछ । नारी र पुरुष जन्मजात निर्धारणा भए तापनि जेन्डर चाहि जन्मजात निर्धारणा हुने होईन बरु लिङ्गका आधारमा व्यक्तिसंग जोडेर आउँने सामाजिक मूल्यमान्यता, भूमिका तथा विशेषताहरूको समष्टिगत रूप नै जेन्डर हो । (भासीन, २०१२)

महिलालाई आइमाई जात वा आइमाइको जात र पुरुषलाई पुरुष जात वा लोग्ने जात गरी बुझिने गरिएको र महिलालाई पुरुषको तुलनामा अशुद्ध मानिएको छ । सामाजिक लिङ्ग निर्माणको प्रक्रियामा सामाजिक र साँस्कृतिक पक्षको प्रभाव पर्दछ । विशेषगरी महिनावारी तथा बच्चा जन्माउदाको समयमा महिलालाई अशुद्धताको धारणाबाट हेरिने गर्दछ । जसले गर्दा महिलालाई पुरुषको भन्दा निम्न स्तरको वर्गका रूपमा स्तरीकृत गरिएको छ भने अर्कातिर तल्ला जातका महिलाहरूको तुलनात्मक रूपमा कम सामाजिक इज्जत भएको र अशुद्धताको

स्थिति तल्लो जात भएकोले भुन बढी छ । तल्ला जातका महिलाहरु उपल्ला जातका महिलाका तुलनामा जातिय आधारमा पनि अशुद्ध मानिन्छन् । तल्ला जात प्रति गरिने अछुतको व्यवहारले पनि तल्ला जातका महिलाहरु भुन पछि परेको देखिन्छन् । तल्ला जातका महिला प्रतिका विभेद, असमानता, अशुद्धता स्तरीकरणलाई सामान्य लैङ्गिक आधारमा मात्र विश्लेषण गरेर पुग्दैन । यसलाई जातिय आधारमा रहेको सम्बन्धको विश्लेषण आवश्यक छ । यसका साथै समग्रमा महिलाहरुको सम्पत्ति माथिको कम पहुँच रहेकोले लैङ्गिक भूमिकामा यसले महिलाहरुलाई कमजोर पारेको छ । (Camaron, 1998)

महिलाहरुलाई शिक्षा आवश्यक छ शिक्षाबाट सबैकुरा उपलब्ध हुन्छ भनिएपनि शैक्षिक अवस्थामा अबरोध हुनाले अर्थात बहुसंख्यक बालिकाहरुले ,जो शिक्षा हाशिल जस्तो जीवनमा अतिआवश्यक अवसरबाट वञ्चित भएका हुन्छन् ; सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक परिपाटीमा उपलब्ध अवसर र अधिकारको उपयोग गर्न सक्दैनन् । आर्थिक कठिनाइका कारण छोरा र छोरीकै शिक्षामा कटौति गर्नु पर्ने हुँदा उनीहरु विद्यालयको पढाई छोड्न बाध्य हुन्छन् । (सुवेदी, २०५९)

समाहित शिक्षा भन्नाले सबै किसिमका बालबालीकालाई एउटै कक्षा कोठामा राखि उनीहरुको आवश्यकताको पहिचान गरी सोही बमोजिम गुणात्मक शिक्षा दिने एउटा पद्धती हो । नेपालको सन्दर्भमा शिक्षा प्रतिको पहुँच नपाएका केटा केटीहरु को हुन र उनीहरुलाई कसरी समाहित गर्ने भन्ने बारे २०६० साल फागुनमा शिक्षा विभागमा एउटा गोष्ठिको आयोजना गरिएको थियो । उक्त गोष्ठिले १३ (द्वन्द्व पीडित , घरेलु मजदुर , सडक वाल वालीका , बाल श्रमिक , अपाङ्ग ,भौगोलिक रूपले पिछडिएका , टुहुरा , शरीर बेचबिखन गर्ने ,रोग ग्रस्त , दलित , महिला , जनजाति , गरीब) किसिमका बाल बालीकालाई समाहित शिक्षाको माध्यमबाट शिक्षा प्रतिको पहुँच भित्र पुऱ्याउनु पर्ने आवश्यकता पहिचान गरेको थियो । आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम दोश्रोमा समाहित शिक्षा परिक्षणका रूपमा शुरु गरिएता पनि “सबैका लागी शिक्षा ”(२००४) कार्यक्रमको शुरु देखिनै विद्यालय स्तरमा यो कार्यक्रम लागु गरिएको छ । हाल २२ जिल्लाका २१० वटा विद्यालयमा यो कार्यक्रम सञ्चालन भइरहेको छ । यस कार्यक्रममा शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित सबै वाल बालीकालाई एउटै कक्षा कोठामा राखी उनीहरुको आवश्यकता अनुसारको गुणात्मक शिक्षा दिन सक्ने कक्षा कोठा र शिक्षाको व्यवस्था गरी शिक्षा सम्बन्धमा समान अवसर प्रदान गर्ने नीति रहेको छ । (सेरिड, २०६३)

शिक्षा एउटा दियो हो, जसले अन्धकारलाई हटाई उज्यालो बनाउँछ । एक पुरुषको शिक्षा त्यही व्यक्तिलाई नै हो भने नारी शिक्षा एउटा त्यस्तो दियो हो जसले सम्पूर्ण परिवारलाई नै उज्यालो बनाउँछ । त्यसकारण महिलाहरूको लागी शिक्षा नितान्त आवश्यक हुन्छ । (आचार्य ,१९९७)

पैत्रिक सम्पतिमा समान अधिकार नहुनु, महिलालाई सन्तान जन्माउने औजारको रूपमा हेरिनु, छोरी जन्मदा आमा छोरी दुबैलाई हेला गरिनु र स्याहार नगरिनु, छोरा भन्दाभन्दै धेरै सन्तान जन्माउन बाध्यपारिनु, दाइजो प्रथाका कारण हेला-होचो गरिनु, बालविवाह र बहु विवाह लादिनु जस्ता घरायसि विभेद र शोषणमा दलित महिला पिल्सिरहेका छन । वर्गीय उत्पीडनमा पर्नुका साथै दलित समुदायकै पुरुषबाट शोषित छन् । दलित भित्रकै उपजातिय विभेदवाट समेत आक्रान्त छन् । (किसान , २००६)

शैक्षिक संस्थाहरूमा दलित महिला र पुरुषहरूले बेहोर्नु परेका जातीय विभेदहरूमा सञ्चालक समीतिमा नराख्ने, शिक्षण पेशामा निरुत्साहन गर्ने, भर्ना हुन निरुत्साहन गर्ने, कक्षामा प्रवेश गर्न निरुत्साहन गर्ने, रोजगारीमा निषेध, छात्रवृत्तिमा अपर्याप्तता, छात्रवृत्तिमा अनियमितता, विद्यालयको खेलकुदमा अनियमितता, विद्यालयको सांस्कृतिक कार्यक्रममा राम्रो अवसरवाट बञ्चित गर्ने, विद्यालयमा पौष्टिक आहार खुवाउँदा बच्चाहरूलाई संगै नराख्ने, विद्यालयमा पानीको भाँडा छुन नदिने जस्ता विभेदहरू छन् । जातीय विभेदका कारणले दलित पुरुषहरूकै शैक्षिक स्तर न्यून भएको अवस्थामा दलित महिलाको शैक्षिक स्तर भन्ने न्युन हुनु नेपाल जस्तो जातीय र लैङ्गिक विभेद भएको मुलुकमा कुनै आश्चर्यको कुरा भएन । (भट्टचन, २०६०)

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनोट

गोरखा जिल्ला नेपालको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा रहेको छ। यस नगरपालिका वडा नं. ८ लाई अध्ययन क्षेत्र छनोट गरिएको छ। यस वडामा दलित जाति लगायत जनजाति ब्राह्मण, क्षेत्री सन्यासी जस्ता अन्य जातजातिहरूको पनि बसोबास छ। यहाँ दलित जातिको वस्ती बाक्लो छ। त्यसैले दलित जाति र दलित महिलालाई अध्ययनमा छानिएको छ। यस वडामा दलित मध्य दमाई, कामी र सार्की जाति बसोबास गर्दछन्। यस वडामा दलित जातिहरूको १२० घर धुरी र जनसंख्या ६०० रहेको मा सार्की जातिको मात्र ५६ घर धुरी र ३३६ जनसंख्या रहेको छ। त्यसमा पनि सार्की महिलाको संख्या जम्मा २०२ र पुरुषको संख्या जम्मा १३४ रहेको छ। यस क्षेत्र शोधकर्ताको पूर्व परिचित क्षेत्र पनि हो। त्यसैले यस क्षेत्रमा सूचना सङ्कलन गर्न सजिलो हुने हुँदा यस गोरखा नगरपालिका वडा नं. ८ लाई नै अध्ययन क्षेत्र छनोट गरिएको हो। यो वडामा रहेका सार्की महिलाहरूको शिक्षाको अवस्था के कस्तो छ त्यो कुरा जान्ने उत्सुकता हुनाका साथै ती जातिका महिलाहरूको दैनिक जीवन के कसरी गुज्रिरहेको छ भन्ने बारे अध्ययन गर्नकोलागि यो क्षेत्रको छनोट गरिएको हो।

३.२ अनुसन्धान ढाँचा

कुनै पनि स्थान विशेषको निश्चित पक्षको अध्ययनका लागि निश्चित पद्धति अपनाउनु पर्ने भएकाले निम्न पद्धति लिइएको छ। सो सम्बन्धित क्षेत्रका सार्की महिलाहरूको बारेमा यो भन्दा अगाडी अध्ययन नगरिएकाले यो अध्ययन समग्रमा आर्थिक, सामाजिक, शिक्षा, स्वास्थ्य, पेशा, परिवार, विवाह, भू-भाग लगायतका अन्य विविध पक्षहरूलाई समेट्न पर्ने भएकाले अनुसन्धानका विभिन्न ढाँचाहरूलाई अंगिकार गरिएको छ। यो अध्ययन गर्नकालागि अन्वेषणात्मक र वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचाहरू अपनाइएको छ। सार्की महिलाहरूको शैक्षिक अवस्थाको अध्ययन गर्न वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचा र दलित महिलाले बिचैमा पढाइ छोड्ने र कक्षा दोहोराउने अवस्थाको विश्लेषण गर्न साथै सामाजिक संस्थामा दलित महिलाहरूको संलग्नता र भूमिकाको अध्ययन गर्न अन्वेषणात्मक र वर्णनात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ।

३.३ तथ्याङ्कको प्रकृति र श्रोतहरु

यस अध्ययनका लागि आवश्यक तथ्याङ्कहरु दुई प्रकारका श्रोतबाट (प्राथमिक र द्वितीय) लिइएको छ । अध्ययनको लागि आवश्यक प्राथमिक श्रोतमा अध्ययन क्षेत्रमा प्रत्यक्ष रूपमा अन्तर्वाताका बाट अवलोकन, वैयक्तिक अध्ययन र समुह छलफल विधिबाट तथ्याङ्क लिइएको छ। द्वितीय श्रोतमा सहकारी संस्था, जि.वि.स. र विभिन्न सरकारी कार्यालय, तथ्याङ्क विभाग तथा विभिन्न पत्रपत्रिका, पुस्तक, प्रतिवेदन, विभिन्न सञ्चार माध्यमका सुचना, समाजशास्त्र तथा मानवशास्त्रका विद्वानबाट लेखिएका सम्बन्धित पुस्तकका साथै विषयबस्तुसँग सम्बन्धित भएका शोधपत्र आदिको सहयोग लिइएको छ ।

३.४ अध्ययनको इकाई, समग्र र नमुना छनोट

यस अध्ययन सार्की जातिका महिलाहरुमा आधारित छ । त्यसैले वडा नं ८ मा बसोवास गर्ने सार्की जातिका महिला यस अध्ययनको इकाई हो । यस वडा नं ८ मा २०२ घरधुरी रहेकोमा सार्की जातिको जम्मा ५६ घरधुरी रहेको छ जुन यस अध्ययनको समग्र हो । जसमा जनगणना विधि प्रयोग गरी ५६ घरधुरीलाई नै नमुनाको रूपमा छनोट गरी प्रत्येक घरधुरी बाट एक एक जना महिलालाई छनोट गरी ५६ उत्तरदाताले दिएका उत्तरमा आधारित भई यो अध्ययन गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क संकलन विधि

यस अध्ययनका लागि अनुसन्धान कर्ता स्वयंले स्थलगत अध्ययन अनुसन्धान गरी निम्न विधिहरु प्रयोग गरि तथ्याङ्क संकलन गरिने छ । निम्न लिखित विधिहरु तथ्याङ्क संकलनको लागि प्रयोग गरिएको छ ।

३.५.१ अन्तर्वाता

यस अनुसन्धानमा सम्बन्धित क्षेत्रका दलित बस्तिका ५६ घर परिवारका महिला सदस्यसँग प्रत्यक्ष रूपमा सम्बन्धित विषयमा तयार पारिएका प्रश्नहरुका आधारमा उत्तरदाता र शोधकर्ता विच दोहोरो वार्तालाभका माध्यमबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ। साथै आवश्यकता अनुसार ब्याक्तिगत तथा सामुहिक दुवै खाले अन्तर्वाता लिइएको छ । यस अध्ययन विधिमा अन्तर्वाताको महत्वलाई दृष्टिगत गरि यस जातिका महिलाको सामाजिक, आर्थिक र शैक्षिक

अवस्थासँग सम्बन्धित तथ्याङ्कहरू संकलन गर्न यो पद्धति अपनाइएको छ । त्यस्तै शिक्षा क्षेत्रमा सार्की जातिका महिलाको स्थिति दलित महिलाले बिचैमा पढाइ छोड्ने र कक्षा दोहोराउने अवस्था र सामाजिक संस्थामा दलित महिलाहरूको संलग्नता र भूमिका आदिका बारेमा तथ्याङ्कहरू संकलन गरिएको छ ।

३.५.२ अवलोकन

अध्ययनकर्ताले आफूलाई चाहिने आवश्यक तथ्याङ्कहरू व्यक्ति स्वयं नै अध्ययन क्षेत्रमा गई आफ्नै कानले सुनेर, देखेर, महसुस गरेर तथ्याङ्क संकलन गर्ने विधिलाई सहभागी अवलोकन भनिन्छ । यसै सहभागी अवलोकन विधिबाट गोरखा नगरपालिका वडा नं. ८ मा बसोबास गर्ने सार्की समुदायको सामाजिक अवस्था, पोशाक र खानपानको बारेमा तथ्याङ्क संकलन गर्नको लागि यस विधिलाई प्रयोगमा ल्याइएको छ । यस प्रकारको तथ्याङ्क संकलन विधिबाट बढी भरपर्दो, सही, औचित्यपूर्ण सत्यतथ्यको ज्ञान प्राप्त गर्न सकिने विश्वास गरिएको छ । किनभने अध्ययन कर्ताले आफूले देखेका, सुनेका तथा अनुभव गरेका कुराहरूको आधारमा तथ्याङ्क संकलन गर्दछ ।

३.५.३ मुख्य जानकार व्यक्तिसंगको अन्तरवार्ता

शिक्षा क्षेत्रमा सार्की जातिका महिलाको स्थिति २० वर्ष पहिले र अहिलेमा कस्तो परिवर्तन आएको छ भन्ने कुरा बुझ्न सार्की जातिका ४ जना आमाहरूसँग अन्तरवार्ता लिइएको छ भने हालको अवस्थालाई थप उजागर गर्न पढ्दै गरेका छोरी समुहबाट ११ र १२ मा पढ्दै गरेका एक एक जना सार्की छात्रा हरुको अन्तरवार्ता लिइएको छ । यसको साथ साथै यो अनुसन्धानलाई अझ बढी विश्वसनिय बनाउनको लागि त्यस गाउँको श्री माहालक्ष्मी उच्च मा.वि.का प्राचार्य वा शिक्षकसँग अन्तर्वार्ता लिइएको छ ।

३.६ तथ्यांक विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण

क्षेत्रगत अध्ययनको क्रममा संकलीत तथ्यांकलाई तिनीहरूको प्रकृतिको आधारमा वर्गीकरण गरी गुणात्मक तथ्यांकहरूलाई ब्याख्या र विश्लेषण तथा संख्यात्मक तथ्यांकहरूलाई तालिकामा समावेश गरि विश्लेषण गरिएको छ ।

३.७ अध्ययनको सीमा

यस अनुसन्धान पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पर्ने गोरखा जिल्लाका गोरखा नगरपालिका वडा नं. ८ मा सीमित रहनेछ । यस वडामा बसोबास गर्ने ब्राह्मण, क्षेत्री, सन्यासी, दलित, जनजातिहरु छन् । ति जातहरु मध्ये दलित र त्यसमा पनि महिलाको मात्र अध्ययन गरिएको छ । महिलाको सामाजिक स्थिति र शैक्षिक अवस्थाका विषयमा अध्ययन गरिनेछ । यस अध्ययन अन्य वडा, गा.वि.स. र अन्य जिल्लामा रहेका दलित महिलालाई प्रतिनिधित्व नगर्न सक्छ । अन्य क्षेत्रमा अध्ययन गर्न यस अध्ययनले रोक्ने छैन बरु सहयोग गर्नेछ ।

अध्याय चार

अध्ययन क्षेत्रको परिचय

यस अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रको एक परिचय गराईएको छ साथै यसै अध्यायमा नै तथ्यहरूको विश्लेषण पनि गरिएको छ । भौगोलिक स्थिति अनुसार गोरखा जिल्ला २७ ° १५' उत्तर २८ ° ४५' पूर्व देखि ८४ ° ५८' पूर्वी देशान्तरमा अवस्थित छ। समुन्द्री सतह बाट करिब २२८ मिटर दक्षिण देखि ८१५६ मिटर उत्तरसम्मको उचाइमा रहेर फैलिएको छ । भौगोलिक आधारमा मध्य पहाडी क्षेत्र देखि लिएर अत्यन्त विकट क्षेत्रहरू समेटिएका छन् । यस जिल्लाको उत्तरमा चिन,पूर्वमा धादिङ्ग, दक्षिणमा चितवन, तथा नवलपरासी सपालिका पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको गण्डकी अञ्चल गोर्खा जिल्लामा पर्दछ । यो गोर्खा जिल्लाको सदरमुकाम भित्रै अवस्थित छ । यस गोर्खा नगरपालिकाको उत्तरमा ताप्ले र गाखु, पूर्वमा ताप्ले र बुङ्कोट ,पश्चिममा मिरकोट र खोप्लाङ ,उत्तरमा गाखु र छोप्राक, दक्षिणमा ताक्लुङ र बक्राङ अवस्थित छ । यस जिल्ला एक ऐतिहासिक पृष्ठभूमि भएको र पर्यटनको हिसावमा पनि अक्ल रहेको छ ।

यस गोर्खा जिल्लामा बाहुन, क्षेत्री, मगर, नेवार, गुरुङ्ग, सार्की, कामी, दमाई, ठकुरी, घर्ती, तामाङ्ग, मुस्लिम, चेपाङ्ग, दराई, माफि, घले, कुर्मी ,लिम्बु, कुमाल, थारु, थकाली आदि जातिहरूको बसोबास रहेको पाईन्छ । नगरपालिकामा कुनै पनि जाति विशेषको बसोबास स्थान नभई विभिन्न किसिमका जनजातिहरू ब्राह्मन, क्षेत्री, मगर, विश्वकर्मा, सार्की, दमाई, गिरी, ठकुरी जनजातिको बसोबास भएको देखिन्छ । मगरहरू यहाँका आदिवासी हुन् । यस नगरपालिकामा १५ वटा वडाहरू रहेका छन् । यस शोधपत्रको अध्ययनको लागि वडा न. ८ को गाँउलाई छनौट गरीएको छ । यस अध्ययनको लागि छनौट गरिएको गाँउहरू दलभञ्ज्याङ्ग, लक्ष्मीवजार, ठिउरेस्वारा, टक्सार पर्दछन् । हावापानी चिसो भएता पनि यहाँ सबै प्रकारको अन्नावली उत्पादन हुन्छ । साथै हाल नगदेवालीको तरकारी खेती ,पशुपालन,अंगुर,केरा खेती छन् । यी गाँउहरूको शैक्षिक अवस्थाको चर्चा गर्नु पर्दा यस क्षेत्रमा प्राथमिक विद्यालय २ ,माध्यमिक विद्यालय १, वहिरा विद्यालय १, उच्च माध्यमिक विद्यालय १,कलेज १ रहेको छ साथै निजी स्वरवाट संचालित १ माध्यमिक विद्यालय र १ प्राथमिक विद्यालय संचालनमा रहेको छ । पानीका धारा र शौचालय मात्र रहेका छन् । संचारको माध्यमको रूपमा हाल

मोबाइल फोन, विजुली, टि.भि र रेडियोको पहुँच पुगेको छ । यस क्षेत्रमा १ स्वास्थ्य चौकी र १ पशु सेवा कार्यलय पनि संचालनमा आइरहेको छ । साथै जिल्ला अस्पताल पुग्नको लागि १ घण्टाको पैदल दुरी साथै हरेक पन्ध्र मिनेटमा सवारी साधनहरु उपलब्ध भैरहन्छ । थप यवं जटिल उपचारको लागि भने राजधानी नै पुग्न पर्दछ ।

यस गाउँमा विभिन्न जात जाती तथा जनजातिहरु एक आपसमा मिलेर बसेको देखिन्छ । साथै यि सबै जनजातिहरुको आ-आफ्ना चाडपर्व, रीतिरिवाज, संस्कृत, रहनसहन रहेको छ र यि सबै जनजातिहरुमा एक अर्काको संस्कृति आदान प्रदान भएको देखिन्छ । ब्राहमण, क्षेत्रीहरुको विबाह, ब्रतबन्ध तथा अन्य सामाजिक कार्यमा अन्य जातिहरु सहभागी हुने गरेको देखिन्छ । जसले गर्दा यस नगरपालिका मा सामाजिक सांस्कृतिक एकता भएको देखिन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रका दलित जातिले विशेष गरी ब्राहमण, क्षेत्री जातले अवलम्बन गरेको संस्कृतीक पक्षलाई नै ग्रहण गरेको पाइन्छ । यहाँ दलित जातिको रुपमा सार्की , दमाई ,कामी,सुनार रहेको र उनीहरुको सामाजिक कार्यमा क्षेत्री वाहुनलाई पनि निमन्त्रणा गर्दछन् तर उनीहरुको लागि भोजनको व्यवस्था अलग्गै गर्ने गरेको पाईयो । यस क्षेत्रमा पनि विश्वव्यापिकरण तथा आधुनिकीकरण को प्रभाव बढदै गएको देखिन्छ । जस्तै स्थानीय बासीहरुले स्थानीय उपभोग्य वस्तुहरुको प्रयोग गर्नुको सट्टा वाह्य वस्तुहरुको उपभोग गरेको देखिन्छ । खाजामा रोटी, मकै, कोदो, जाँड, महि, दुध, रक्सीको सट्टा कफी, चिया, विस्कुट, चाउचाउ, कोक जस्ता उपभोग्य वस्तुको प्रयोग गर्ने गरेको देखिन्छ । दौरा-सुरुवाल, फरिया को सट्टा पाइन्ट, भेष्ट लगाउने गरेको पाईन्छ । भजन, पुजापाठ, भाँक्री, तिजको नाचको स्थानमा पप् गीत तथा टेलिभिजनको सिको गरेको पनि देखिन्छ ।

४.१ अध्ययन क्षेत्रका महिलाको सामाजिक अवस्था

जातीय एवं सांस्कृतिक विविधताले भरिपूर्ण यस जिल्लाका अधिकांश बासिन्दाहरुको सामाजिक रितिरिवाज हिन्दु धर्ममा आधारित छ । शैक्षिक दृष्टिले यहाँका ६६.३४ प्रतिशत मानिसहरु मात्र शिक्षित छन् । पुरुष ७५.०९ र महिला ५९.४४ प्रतिशत साक्षर छन् । जन्म मृत्यु संस्कार पनि सनातन हिन्दु धर्म प्रणालीमा आधारित छ । कूल देवताको पूजा गर्न, धामीभाँक्री, बोक्सी र भूतप्रेत मसान जस्ता अज्ञात शक्तिमा विश्वास गर्ने, मन्त्र जादु, टुनाहरुमा विश्वास राख्ने यहाँको पूख्यौली चलन अझ पनि निरन्तर रुपमा चलेको पाइन्छ । वैवाहिक प्रक्रिया हेर्दा मागी विवाह, स्वेच्छिक विवाह, बहुविवाह, जारी विवाह, अदालती विवाह गरेको पाइन्छ । उमेरको

हिसावमा औषत १५ वर्ष पुगेका केटाकेटीहरु समेत विवाह गरेको पाउनु परम्परागत सामाजिक संस्कृतिक संरचनायुक्त समाजको प्रतिविम्ब हो भन्न सकिन्छ । भाषाको दृष्टिकोणले हेर्दा नेपाली भाषा सबैको साझा भाषाको रूपमा बोलिन्छ । यसै गरी गुरुङ्ग र मगर समुदायमा कतै-कतै गुरुङ्ग अनि मगर भाषाको नै प्रयोग गरेको पाइन्छ । जन्म मृत्यु विवाह चाडपर्व आदि पनि जाती अनुसार फरक रहेको पाइन्छ । यसरी सामाजिक रूपमा हेर्दा पनि यो जिल्ला विविधताले भरिएको जिल्ला हो ।

४.२ आर्थिक अवस्था

जिल्लाको कूल जनसंख्या २,२७,०६१ मध्ये पुरुष १२१,०४१ र महिला १५०,०२० रहेको मा आर्थिक रूपले सक्रिय जनसंख्या ३३ प्रतिशत रहेको छ । यस जिल्लाका अधिकांश जनताहरुको जिविकोपार्जनको मुख्य पेशा कृषि नै रहेको ९० प्रतिशत जनता कृषिमा संलग्न रहेको तथ्यबाट पुष्टि हुन्छ । १० प्रतिशत जनता मात्र अन्य पेशा व्यवसाय वा रोजगारीमा आधारित छन् । यस जिल्लाको कुल भूभागको ३८.६४ प्रतिशत भूमिमात्र खेती योग्य रहेको छ । परम्परागत कृषि प्रणाली, आकाशे पानीमा निर्भर हुनु पर्ने बाध्यता भिरालो बलौटे जमिनका कारण प्रयाप्त मात्रामा कृषि उत्पादन नहुनाले करिब १७ प्रतिशत मानिसहरुले वर्षभरीलाई खाना पुग्ने उत्पादन गरेको पाइन्छ । यसैगरी करिब १७ प्रतिशत व्यक्तिहरुलाई उत्पादनको ६ महिनासम्म हातमुख जोर्न पुग्छ भने ४६ प्रतिशत मानिसहरुलाई ६ महिना भन्दा कम खाना पुग्ने खेती उत्पादन हुने तथ्यले यस जिल्लाको कमजोर आर्थिक स्थिति प्रष्ट्याउँछ । मुख्यतया कृषि उपजमा खेतीपाती, कुखुरा पालन, तरकारी खेती, रहेको देखिन्छ । समग्रमा हातमुख जोडाईको समस्यामा संघर्षरत गाउँवासीको आर्थिक स्थिति कमजोर छ । जसको प्रत्यक्ष प्रभाव शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता क्षेत्रमा परेको देखिन्छ । नेपाल जनसंख्या २०६७ को तथ्याङ्क अनुसार आर्थिक अवस्था भल्कने गोरखा नगरपालिका को केही आधारहरु देहाय वमोजिम छ ।

४.३ जनसंख्या स्थिति

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार यस जिल्लाको कूल जनसंख्या २,२७,०६१ मध्ये पुरुष १२१,०४१ र महिला १५०,०२० रहेको मा जम्मा दलितहरुको जनसंख्या ४३,९१६ पुरुष १९,६६९ र महिला २४,२४७ रहेको रहेको छ । गोरखा नगरपालिकाको कुल जनसंख्या ३२,४७३ रहेकोमा पुरुषको संख्या १४,७१३ र महिला संख्या १७,७६० रहेको छ । जसमध्ये दलित

जातीहरुको जनसंख्या ५,६०५ मा पुरुष २,५३० र महिला ३,०७५ छ । नगरपालिकाको जातीगत जनसंख्या निम्नानुसार रहेको छ ।

तालिका नं. १ जातिय आधारमा गोर्खा नगरपालिकाको जनसंख्या वर्गिकरण

क्र.सं.	जातिहरु	जनसंख्या	पुरुष	महिला
१	क्षेत्री	५५९०	२५००	३०९०
२	ब्राह्मण	४१४०	१९५७	२१८०
३	मगर	५४७५	२३४९	३१२६
४	थारु	१०४	६५	३९
५	तमाङ्ग	१०३६	४७५	५६१
६	नेवार	३४१८	१५५९	१८५९
७	मुस्लिम	२९५	१४८	१४७
८	कामी	१४१९	६५८	७६१
९	राई	५६	३५	२१
१०	गुरुङ्ग	२७५६	११६९	१५८७
११	दमाई	८१०	३६३	४४७
१२	लिम्बु	१८	५	१३
१३	ठकुरी	८१	४५	३६
१४	सार्की	३२१२	१४३०	१७८२
१५	तेली	५१	३८	१३
१६	चमार	२२	१६	६
१७	कोइरी(कुशवाह)	२७	१४	१३
१८	कुर्मी	१३	१३	०
१९	सन्ध्यासी	६२१	२८०	३४१
२०	ब्राह्मण (तराई)	१८	१५	३
२१	मथवानियन	२३	१०	१३
२२	घर्ती	२६१	१२४	१३७
२३	कलवार	१७	१०	७
२४	कुमाल	२०८७	९३४	११५३
२५	हजाम	२२	१८	४
२६	कानु	२०	१८	२
२७	सुनवार	२४	१६	८
२८	नुयना	९८	८७	११
२९	दराइ	४६	१६	३०
३०	थकाली	१४	५	९
३१	बंगाली	१४	९	५
३२	वराम	१२८	६२	६६
३३	गाइने	८४	३०	५४
३४	वादी	४५	२२	२३
३५	घले	२५२	१२०	१३२
३६	दलित अन्य	३४	१७	१७
३७	अन्य	१३१	७४	५७
३८	विदेशी	११	७	४
	जम्मा जनसंख्या	३२,४७३	१४,७१३	१७,७६०

स्रोत: के. त. वि. २०६८

यस गोरखा नगरपालिकामा जम्मा ३८ जातिहरूको वसोवास रहेको छ र सबै भन्दा वढी जनसंख्या क्षेत्रीको ५५९० रहेको छ । मगरको जनसंख्या ५४७५ रहेको छ । सबै भन्दा कम जनसंख्या कुर्मीको १३ रहेको छ र विदेशीको संख्या ११ पनि रहेको छ । यो जिल्ला ऐतिहासिक रहेको कारणले विदेशीको पनि वसोवास भएको प्रष्ट हुन्छ ।

तालिका नं. २ जातिय आधारमा गोर्खा नगरपालिका वडा नं ८ को जनसंख्या

क्र.सं.	घरसंख्या	जाति	जनसंख्या	पुरुष	महिला	प्रतिसत
१	९०	क्षेत्री	३१५	१३५	१८०	२२.०७
२	४७	ब्राह्मण	१६५	७१	९४	११.५६
३	७०	मगर	२४५	१०५	१४०	१७.१७
४	१५	नेवार	५३	२३	३०	३.७१
५	५	घर्ती	१८	८	१०	१.२६
६	२०	सन्ध्यासी	७०	३०	४०	४.९१
७	६०	सार्की	२५२	१०२	१५०	१७.६६
८	३५	दमाई	१४८	६०	८८	१०.३७
९	९	सुनवार	३८	१५	२३	२.६६
१०	१५	कामी	६४	२६	३८	४.४८
११	१४	अन्य दलित	५९	२४	३५	४.१३
जम्मा	३८०		१४२७	५९९	८२८	

स्रोत: के. त. वि. २०६८

यस तालिका अनुसार गोर्खा नगरपालिका वडा नं. ८ मा जम्मा घरधुरी ३८० रहेको छ । यस वडा नं. ८ मा जम्मा ११ जातिहरूको वसोवास रहेको छ र सबै भन्दा वढी जनसंख्या क्षेत्रीको ३१५ रहेको छ । मगरको जनसंख्या २४५ रहेको छ । सबै भन्दा कम जनसंख्या घर्तिको १८ रहेको छ र सार्कीको संख्या २५२ रहेको छ ।

४.३.१ वडा नं ८ मा साकीको जनसंख्या

मेरो अध्ययन क्षेत्र गोरखा नगरपालिका को वडा नं ८ मा जम्मा घर धुरी ३८० मध्ये १३३ वटा दलित जातिको रहेको छ । उक्त १३३ घर मध्ये ६० घर साकी जातिको रहेको छ जसको जनसंख्या यस प्रकारको छ ।

तालिका नं. ३ अध्ययन क्षेत्रको दलित जातिहरु को जनसंख्या

उमेर समुह	पुरुष		महिला		जम्मा	
	सं	प्र	सं	प्र	सं	प्र
०-५	१८	१८	२८	१९	४६	१८
६-१५	२८	२७	४०	२७	६८	२७
१६-३०	२०	२०	३०	२०	५०	२०
३१-६०	२२	२१	३३	२२	५५	२२
६१-माथि	१४	१४	१९	१२	३३	१३
जम्मा	१०२	१००	१५०	१००	२५२	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७३

यस तालिका अनुसार गोर्खा नगरपालिका वडा नं. ८ मा साकी जातिको जम्मा ६० घरधुरी रहेको छ जस्मा जम्मा २५२ जनसंख्यामा ५ वर्ष भन्दा कम उमेरका पुरुष १८ जम्मा जनसंख्याको १८ प्रतिशत र महिला २८ जम्मा जनसंख्याको १९ प्रतिशत गरी जम्मा ४६ जम्मा जनसंख्याको १८ प्रतिशत रहेको छ । ६ देखि १५ वर्षका पुरुष २८ र महिला को संख्या ४० गरी जम्मा ६८ जम्मा जनसंख्याको २७ प्रतिशत रहेको छ। १६ देखि ३० वर्षका पुरुष २० र महिला ३० गरी जम्मा संख्या ५० जम्मा जनसंख्याको २० प्रतिशत रहेको छ । ३१ देखि ६० वर्षका पुरुष २२ र महिला ३३ को संख्या गरी जम्मा ५५ जम्मा जनसंख्याको २२ प्रतिशत रहेको छ । र ६१ वर्ष माथिको पुरुष १४ र महिला १९ को संख्या गरी जम्मा ३३ जम्मा जनसंख्याको १३ प्रतिशत रहेको छ । कम उमेरका व्यक्तिहरुको संख्या बढेको यस दलित जातिहरुको जनसंख्या पनि दिनानु दिन वृद्धि हुदै गएको छ भन्ने प्रष्ट हुन्छ । त्यसैले हरेक उमेर समुहमा महिलाकै जनसंख्या उच्च रहेको छ ।

४.४ सार्की समुदायका महिलाहरुको शैक्षिक स्थिति

शिक्षा जीवन भर चलिरहने प्रक्रिया हो । आजसम्म संसारमा जति पनि विकास, निर्माण तथा वैज्ञानिक चमत्कार भैइरहेका छन् त्यो सबै शिक्षाले गर्दा नै भएको हो । शिक्षा बिना समुन्नत समाजको कल्पना समेत गर्न सकिदैन । त्यसैले कुनै पनि समाजको वा त्यस समाजको कुनै वर्ग विशेषको सामाजिक अवस्थाले गर्दा शिक्षाको अध्ययनलाई पनि प्रमुख स्थान दिनुपर्दछ । शैक्षिक दृष्टिले नेपालमा दलित जातिहरु निकै पछाडी परेका छन् यी सार्की जातिहरु पनि आर्थिक रुपबाट दयनिय भएको कारणले गर्दा र जनचेतनाको कमीले गर्दा यीनिहरुको शैक्षिक स्थिति निकै कमजोर रहेको छ । सामाजिक रुपमा अछुत मानिएका सार्की जाति महिलाको शैक्षिक अवस्था निकै पछाडि परेको देखिन्छ । शिक्षालाई सांस्कृतिकको आधारमा कसले पढ्न हुने र कसले पढ्न नहुने भनेर छुट्याइएका कारण दलित महिलाहरु शिक्षाबाट पनि बञ्चित छन् । अहिले आएर मात्र केही दलितहरुले पढेर समस्यालाई उजागर गरेपछि दलित महिलाहरु शिक्षा लिन थालेका छन् ।

आफ्नो पालामा आफ्ना जातिलाई विद्यालय जान रोक लगाएको थियो भनेर केही बृद्धहरु बताउँछन् । हाल विद्यालयमा प्रवेश गर्नबाट रोक नलगाएको भएता पनि आफ्नो जातिको कुनै व्यक्तिले पनि धेरै नपढेकोले पनि आफ्ना सन्तानलाई पढाउन त्यति ध्यान दिएनन् । अध्ययन स्थलका सार्की जाति महिलाहरुको शैक्षिक गतिविधिलाई निम्न तालिकाबाट देखाइन्छ ।

तालिका नं. ४ –सार्की समुदायका महिलाहरुको शैक्षिक स्थितिको विवरण

क्र.सं.	शैक्षिक योग्यता	जनसंख्या	प्रतिशत
१.	निरक्षर	८	२७
२.	साक्षर	१०	३३
३.	प्रा.वि.	७	२३
४.	नि.मा.वि.	२	७
५.	मा.वि	१	३
६.	उच्चशिक्षा	२	७
जम्मा		३०	१००

स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

यस क्षेत्रका महिलाहरु ८ जना निरक्षर, १० जना साक्षर, ७ जना प्रा.वि., २ जना नि.मा.वि., १ जना मा.वि. २ जना उच्चशिक्षा हाशिल गरेका छन् । यो नमुना सर्वेक्षण भएको जनसंख्याको

२७ प्रतिशत निरक्षर , ३३ प्रतिशत साक्षर, २३ प्रतिशत प्रा.वि. शिक्षा हासिल गरेका , ७ प्रतिशत नि.मा.वि. शिक्ष ३ प्रतिशत मा.वि. हासिल गरेका ,७ प्रतिशत उच्चशिक्षा हासिल गरेका छन् । अधिकांश निरक्षरहरु ३५ वर्ष माथिका मात्र छन् । तर गाउँमा विभिन्न सरकारी तथा गैहसरकारी वाट संचालित प्रौढ शिक्षाको माध्यमवाट साक्षर भएको पाईयो । गाउँमा बढ्दै गएको चेतना र विभिन्न सरकारी तथा गैहसरकारी वाट प्राप्त आर्थिक तथा भौतिक सहयोग वाट विद्यालय जाने र शिक्षाको स्तर वढाउनेकार्य बढ्दैगएको पाइयो ।

अहिले पनि आर्थिक अभावको कारणले गर्दा निरक्षर महिलाको संख्या नै धेरै देखियो । साक्षर महिलाको संख्या पनि धेरै नै पाइयो । यसको तुलनामा कम मात्रामा मात्र शिक्षित महिलाको संख्या देखा परेको अध्ययनमा पाइन्छ । समग्रमा महिलाहरुको साक्षरता दर कम र निरक्षरको दर बढी हुनुमा घरको कामकाजमा सहयोग गर्नुपर्ने, घरमा भएका अन्य बालबालिकाहरुलाई स्याहार- सुसार गर्नुपर्ने र विवाह गरेर अर्काको घरमा पठाउने भएकाले आमा बाबुले छोरीलाई स्कूल नपठाउने प्रथाले गर्दा महिलाको साक्षरता दर कम भएको पाइन्छ । यस समाजमा धेरै महिला शिक्षित नभए पनि बालबच्चालाई भने सबै घर परिवारले नै विद्यालय नै पठाएको पाइयो । यस समाजको सकराकमत पक्षलाई हेर्ने हो भने शिक्षाको स्तर बढ्दै गएको र पौढ शिक्षा लाई थप संचालन गर्ने हो भने हाल भैरहेको निरक्षर दर र संख्या दुवै घटाउने सक्ने संभावना पनि प्रशस्त देखिन्छ ।

४.५ सार्की समुदायमा बालिकाहरुलाई विद्यालय पठाइएको अवस्था

देशको राजनीतिक क्रान्ति संगै शिक्षामा आएको परिवर्तनले विस्तारै सार्की जातीको चेतनामा पनि बृद्धि भएको देखिन्छ । विभिन्न राजनीतिक पार्टी, सरकारी तथा गैरसरकारी संघ/संस्थाहरु, गाविस तथा जि.शि.का लगायतका विभिन्न शिक्षा संग सम्बन्धित संस्थाहरुले संचालन गरेका विभिन्न कार्यक्रमको प्रभावका कारण सार्की जातीले पनि आफ्ना बालबालिकाहरुलाई शिक्षा दिने काममा केही हदसम्म भएपनि अग्रसर हुन थालेको पाइएको छ । यसै संदर्भमा उतरदातालाई अहिले तपाईंको पढाइप्रति कस्तो धारणा छ भनि सोधिएको प्रश्नमा उतरदातावाट निम्न जवाफ पाईयो जसलाई तलको तालिकामा देखाउने प्रयास गरिएको छ ।

तालिका नं. ५ सार्की समुदायमा बालिकाहरुलाई विद्यालय पठाइएको अवस्था

क्र.सं.	विद्यालय पढ्न पठाउनेको अवस्था	संख्या	प्रतिशत
१	आफैले बुझेर	१५	५०
२	अरुको सिको गरेर	८	२७
३	छिमेकीको सल्लाह पाएर	५	१७
४	अन्य	२	६
जम्मा		३०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

उत्तरदातालाई अहिले तपाईंको पढाइप्रति कस्तो धारणा छ भनि सोधिएको प्रश्नमा उत्तरदाताबाट ५० प्रतिशत उत्तरदाताहरुले आफैले बुझेर बालबालिकाहरुलाई पढाउन पठाएको पाइयो, २७ प्रतिशत उत्तरदाताहरुले अरुको सिको गरेर आफ्ना बालबालिकाहरुलाई विद्यालय पठाएको पाइयो, १७ प्रतिशत उत्तरदाताहरुले छिमेकीको सल्लाह पाएर आफ्ना बालबालिकाहरुलाई विद्यालयमा पठाउने गरेको र ६ प्रतिशत उत्तरदाताहरुले अन्य कारणले आफ्ना बालबालिकाहरुलाई विद्यालय पठाउने गरेको पाइयो । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने दलित भित्रको पनि दलित दमाई जातीले शिक्षा प्रति केही हदसम्म भएपनि सकारात्मक सोच राखेको र केही चेतनाको विकास भएको थाहा पाउन सकिन्छ ।

४.६ विचैमा विद्यालय छोड्ने कारण

अध्ययन क्षेत्रमा उत्तरदातालाई विचैमा विद्यालय छोडेको भए छोड्नु पर्ने कारण के के थियो भनि सोधिएको प्रश्नमा सार्की जातीका महिलाहरुले पढ्दा पढ्दै विचैमा विद्यालय छोड्ने विभिन्न कारणहरु रहेको पाइयो । जसलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ६ विचैमा विद्यालय छोड्ने कारण

क्र.सं.	विद्यालय छोड्ने कारण	संख्या	प्रतिशत	कैफियत
१	आर्थिक अभाव	१५	५०	
२	समाजिक कारण	६	२०	
३	परम्परागत काममा लागेर	५	१७	
४	अन्य	४	१३	
जम्मा		३०	१००	

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

माथिको तालिका नं. ६ अनुसार उत्तरदातालाई विचैमा विद्यालय छोडेको भए छोड्नु पर्ने कारण के के थियो भनि सोधिएको प्रश्नमा सार्की जातीका महिलाहरूले पढ्दा पढ्दै विचैमा विद्यालय छोड्ने विभिन्न कारणहरूमा ४० प्रतिशत उत्तरदाताहरूले बालबालिकाहरू विचैमा विद्यालय छोड्नु परेको आर्थिक अभावको कारण देखाएको पाईयो, २५ प्रतिशत उत्तरदाताहरूले बालबालिकाहरू विचैमा विद्यालय छोड्नु परेको सामाजिक कारण देखाएको पाईयो, १५ प्रतिशत उत्तरदाताहरूले बालबालिकाहरू विचैमा विद्यालय छोड्नु परेको परम्परागत काम गर्नु परेकोले र २० प्रतिशत उत्तरदाताहरूले बालकालिकाहरू विचैमा विद्यालय छोड्ने गरेको अन्य कारण भएको पाईयो । यसले गर्दा दमाई जातीमा हालसम्म पनि शिक्षामा सुधार हुन नसकेको प्रष्ट हुन आउछ ।

४.७ शिक्षाकोलागी आर्थिक जुटाउने माध्यम

यस नगरपालिकाको यस वडामा बसोबास गरेका सार्की जातीका उत्तरदाताहरूलाई तपाईं छोराछोरी सबैलाई विद्यालय पठाउनु हुन्छ कि हुँदैन ? पठाउनु भएको छ भने पढाइ खर्च कसरी जुटाउनु हुन्छ भनि सोधिएको प्रश्नमा निम्न कारण रहेको पाईयो । जसलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ७ शिक्षाकोलागी आर्थिक जुटाउने माध्यम

क्र.सं	माध्यम	संख्या	प्रतिशत
१	आफैले	१३	६५
२	विद्यालयबाट पाएको	४	२०
४	संघ/संस्थाबाट	१	५
	जम्मा	२०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०७३

माथिको तालिका नं.७ अनुसार जातीका उत्तरदाताहरूलाई तपाईं छोराछोरी सबैलाई विद्यालय पठाउनु हुन्छ कि हुँदैन ? पठाउनु भएको छ भने पढाइ खर्च कसरी जुटाउनु हुन्छ भनि सोधिएको प्रश्नमा ६५ प्रतिशत उत्तरदाताहरूबाट आफ्ना बालबालिकाहरूको शैक्षिक कार्यमा आफैले खर्च गर्नु परेको पाईयो, २० प्रतिशत उत्तरदाताहरूले विद्यालयबाट आर्थिक सहयोग पाउने गरेको पाईयो, १० प्रतिशत उत्तरदाताहरूले गाविस, जि.शि.का.बाट सहयोग पाउने गरेको पाईयो र ५ प्रतिशत उत्तरदाताहरूले अन्य संघसंस्थाबाट आर्थिक सहयोग पाउने गरेको पाईयो । जसले गर्दा दमाई जातीका बालबालिकाहरू शिक्षा क्षेत्रमा पछाडी परेको अवस्थालाई नकार्न मिल्दैन ।

४.८ विद्यालयमा दलित विद्यार्थीलाई गरिने व्यवहार

दलित समुदायमा पनि शिक्षाको महत्वको बारेमा जानकारी छ, आफ्ना छिमेकमा र अन्य जातिका व्यक्तिहरू पढेर ठूलो मान्छे भएको उनीहरूले देखेका छन् । फलस्वरूप आफ्ना केटाकेटीहरूलाई पनि विद्यालय पठाउने गर्दछन् । तर विद्यालयमा उनीहरूको साथी संगत को हुन्छन् ? अन्य जातिका विद्यार्थीहरूले कस्तो व्यवहार गर्दछन् भन्ने बारेमा तथ्यांक संकलन गरिएको थियो । यसबाट पनि छुवाछूतको असरलाई मुल्याङ्कन गर्न सकिने हुनाले सो तथ्यांकलाई तल निम्नानुसार तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका नं. ८ विद्यालयमा कामी विद्यार्थी प्रतिको व्यवहारको विवरण

विवरण	संख्या	प्रतिशत
माथिल्लो जातिसँग संगत गर्ने	४	१३
सबै जातिसँग	२२	७४
आफ्नै जातिसँग मात्र	०	०
थाहा नभएमा	४	१३
जम्मा	३०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

यस तालिका अनुसार माथिल्लो जातिसँग संगत गर्ने ४ (१३%) जना, सबै जातिसँग संगत गर्ने २२ (७४%) जना आफ्नै जातिसँग गर्ने १ जना पनि छैन । आफ्नो छोराछोरी कुन जाति सँग संगत गर्दछन् भनि प्रश्न गर्दा थाहा छैन भन्नेको संख्या ४ (१३%) रहेको छ । यस तालिकामा सबै जातिसँग संगत गर्नेको संख्या बढि छ ।

४.९ अभिभावकले पढाइमा गर्ने सहयोग

अध्ययन स्थलका अभिभावकहरूले आफ्ना छोराछोरीलाई पढाइमा पूर्ण रूपमा सहयोग गर्न नसके तापनि प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गरेको पाइयो । शिक्षित तथा अशिक्षित जुनसुकै बाबु आमाले पनि विभिन्न तरीकाबाट आफ्ना बच्चा बच्चीलाई पढाइमा सहयोग गरेका रहेछन् । जुन तालिका नं. ९ बाट प्रस्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका नं. ९ अभिभावकले पढाइमा गर्ने सहयोग

क्र.सं.	सहयोग	घर संख्या	प्रतिशत (%)
१	गृहकार्य गराएर	१०	३३
२	नियमित अध्ययन गराएर	११	३७
३	काममा छुट दिएर	६	२०
४	अन्य	३	१०
	जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका नं ९ मा देखाए अनुसार गृहकार्य गराएर सहयोग गर्नेको संख्या १० रहेको छ जुन जम्मा संख्याको ३३ प्रतिशत हुन्छ । नियमित अध्ययन गराएर सहयोग गर्नेको संख्या ११ रहेको छ जुन जम्मा संख्याको ३७ प्रतिशत हुन आउछ । काममा छुट दिएर सहयोग गर्नेको संख्या ६ रहेको छ जुन जम्मा संख्याको २० प्रतिशत हुन आउँछ । अन्य तरिकाबाट सहयोग गर्नेको संख्या ३ रह्यो जुन जम्माको १० प्रतिशत हुन्छ ।

यस अध्ययनबाट जानकारी भए अनुसार समाजमा आएको शैक्षिक परिवर्तनले गर्दा घरको कार्य आफूले गरेर भएपनि र स्कूलमा चाहिने सामानहरु उपलब्ध गराएर बच्चा बच्चीलाई स्कूल पढ्न सहयोग गरेको पाइयो । अन्तरवार्ताबाट पाइएको जानकारी अनुसार छोरा र छोरीमा भेदभाव भएर पढ्न कठिनाई नभएको तर भाइबहिनी आफू भन्दा साना भएका कारणले गर्दा आमालाई केही बढी सहयोग गर्नु पर्ने, आर्थिक अवस्था पनि कमजोर भएको हुनाले स्कूल विदा हुदाको दिन अरुको घरमा ज्यालामा काम गर्न जानु पर्ने भएकोले आफूले समय मिलाएर पढ्नु पर्छ भन्ने जानकारी पाइयो । दलित भए पनि पढेर अरु सरह अगाडी बढ्नु पर्छ भन्ने धारणा रहेकोले घरमा पढ्न हौसला दिनुहुन्छ । आमाले मैले नपढेर दुःख पाएँ अब तिमी छोरीहरु राम्रोसँग पढेर अगाडी बढ्नु पर्दछ भन्नु हुन्छ भन्ने जवाफबाट पनि प्रस्ट हुन्छकी सार्की समुदायकाछोरीहरुलाई वर्तमान समयमा छोरा सरह पढ्ने अवसर रहेको छ । घरमा काम गर्न सघाउनु परे पनि पढ्नु पर्दछ भन्ने धारणा रहेकोले उपल्ला जाति सरह अघी बढ्नु पर्दछ भनि स्कूल पठाएको पाइयो ।

पढेका छोरीहरु आय मूलक काममा लागेका छन् की छैनन् ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा सम्पूर्ण घरधुरीबाट एउटै जवाफ छैनन् भन्ने आयो । अध्ययन क्षेत्रका अभिभावकहरुले आफ्ना छोरीहरुलाई स्कूल पढ्न पठाएको पाइयो । सार्की समुदायमा कुनै पनि महिलाहरु आय मूलक काममा लागेको पाइएन तापनि स्कूल पढ्दै गरेका छोरीहरुले भने भविष्यमा विभिन्न काम गर्ने जनाए । जसलाई यसरी प्रस्ट पारीन्छ :- दलित महिलामा स्वास्थ्य सम्बन्धि जानकारी त्यति धेरैलाई छैन, यस गाउँबाट स्वास्थ्य क्षेत्रमा दलित महिलाहरु कोही पनि लागेका छैनन् । त्यसैले आफ्नै गाउँमा स्वास्थ्य सम्बन्धि सेवा गर्ने इच्छा छ भन्ने जानकारी पाइयो । अर्को एकजनाले दलित महिलाबाट पढेर काम गर्नेको संख्या एकदम थोरै रहेको छ । हाम्रो गाउँमा पढेर राम्रो काम गर्ने दलित महिला कोही छैन । म भविष्यमा पढेर शिक्षिका हुने लक्ष्य राखेकी छु । मलाई हाम्रो जातिबाट पनि कोही महिलाले त सरकारी क्षेत्रमा काम गरौस् जस्तो लाग्छ । त्यसैले

मलाई पढाउने इच्छा छ भन्ने जवाफ दिइन यसवाट प्रस्ट हुन्छकी सार्की महिलाहरुमा हामीले पनि पढेर आय मुलक काम गर्नु पर्दछ र समाजमा इज्जत प्रतिष्ठाका साथ बाच्नु पर्दछ भन्ने धारणा रहेको पाइयो ।

४.१० पढ्नको लागी संघर्ष

सार्की जाति पनि पुरुष प्रधान भएकोले गर्दा छोरीलाई घरकोकाम बढी गर्नु पर्ने यथार्थ विद्यमान रहेको छ । त्यसैले यस जातिमा पनि छोरीलाई भन्दा छोरालाई बढी महत्व दिइन्छ । छोरालाई स्कूल पढाउन जति महत्व दिइन्छ छोरीलाई त्यतिदिइँदैन । यदि छोरी स्कूल जान्छन भने पनि स्कूल समयको अतिरिक्त घरायसी काम धन्दामा लाग्नु पर्ने हुन्छ । आज घरमा काम धेरै छ भने पनि छोरालाई स्कूल जान नरोकि छोरीलाई घर कुर्ने गाई वस्तुको स्याहार संभार गर्नु पर्ने ,संपूर्ण घरायसी कामको साथै ज्यालामा समेत काम गर्न जानु पर्ने हुन्छ । त्यसैले पढ्ने भनेको घरायसी कामको फुर्सदको समयमा मात्र देखिन्छ ।

तालिका नं. १० पढ्नको लागि संघर्ष

क्र.सं.	संघर्ष	संख्या	प्रतिशत (%)
१	घरको काम सकेर स्कूल जानु पर्दथ्यो	१०	३३
२	कापि कलम किन्न आफै ज्यालामा जानुपर्दथ्यो	८	२७
३	घरमा धेरैकाम हुँदा स्कूल जान पाइँदैनथ्यो	७	२३
४	विदाको दिन पनि ज्यालामा जानु पर्दथ्यो	५	१७
जम्मा		३०	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन, २०७३

नोट : शैक्षिक अवस्थामा परिवर्तन आएकोछ भन्ने धारणा भएका ३० जना महिलालाई मात्र लिइएको तालिका नं.१० अनुसार घरको काम सकेर स्कूल जानु पर्दथ्यो भन्नेको संख्या १० रहेको छ । यो जम्माको ३३ प्रतिशत हुनआउँछ । कापि कलम आफै किन्न आफै ज्यालामा जानु पर्दथ्यो भन्नेको संख्या ८ रहेको छ जुन जम्माको २७.प्रतिशत हुन्छ । घरमा धेरै काम हुँदा स्कूल जान पाइँदैनथ्यो भन्नेको संख्या ७ रहेको छ । जुन जम्माको २३ प्रतिशत हुन्छ । विदाको दिन पनि ज्यालामा जानुपर्दथ्यो भन्नेको संख्या ५ रहेको छ । जुन जम्माको १७ प्रतिशत हुन्छ । अध्ययन स्थलमा ३० महिला मध्ये २२ जनाले पढेको पाइयो । यी महिलाहरुमा पनि

धेरैले प्रा.वि. स्तरसम्म मात्र पढेको पाइयो । उच्च शिक्षा हासिल गर्न नसके पनि तीनिहरूले पढ्नको लागि संघर्ष नै गर्नु परेको बताए । धेरै महिलाहरू घरको काम सकेर स्कूल जानु पर्ने कापी कलम किन्नलाई आफैँ ज्यालामा काम गर्न जाने, विदाको दिनमा पनि उपल्लो जातिकोमा ज्यालामा जाने, घरमा धेरै काम हुँदा स्कूल नजाने अरुको घरमा काम गर्ने बताए । पढ्नको लागि कस्तो संघर्ष गर्नु परेको रहेछ भन्ने वारे विस्तृत रूपमा जानकारी लिन पूर्ण कला नेपाली(नाम परीवर्तन गरीएको) संग लिइएको व्यक्तिगत अध्ययन

“ पूर्णकला नेपालीले कक्षा ३ उत्तीर्ण गर्नु भएको छ । उहाँले यो भन्दा धेरै नपढ्नुको कारण माइतीमा आर्थिक अवस्था कमजोर भएकोले गर्दा, दलित महीलाले पढ्नु हुँदैन भन्ने रूढीवादी मान्यता भएको कारणले गर्दा, बाबु आमाले नपढाएर पढ्न नपाएको गुनासो गर्नुहुन्छ । यही ३ कक्षा उत्तीर्ण गर्दा सम्म पनि मैले धेरै दुःख गरेर पढेँ । स्कूलविदाको दिन अरुकोमेलामा ज्यालामा जाने गर्दथेँ । घरमा धेरैकाम हुँदाको दिन स्कूलनै जान पाइँदैनथ्यो । बुवा आमाले नपढेपनि हुन्छ भन्नु हुन्थ्यो । त्यसैले मैले पढ्ने इच्छा हुँदाहुँदै पनि घरको काम गर्नु पर्ने बाध्यता भएको र पढ्ने उमेर मै विवाह भएकोले पढ्न पाइन । दलित महिलाहरूले पनि पढेर केही गर्नु पर्दछ, समाजमा अगाडी बढ्नु पर्दछ भन्ने धारणा उहाँको रहेको छ । यही सकारात्मक सोचाइले तथा आफूले धेरै नपढेर दुःख पाएको कारणले समाजमा पछि पर्नु परेकोले उहाँले छोरीलाई राम्रोसँग पढाउनु पर्दछ भन्ने धारणा राख्नु भएको छ । धेरै नपढेको कारणले गर्दा मैले जति दुःख भोगे पनि अब छोरीले त्यस्तो दुःख भोग्न नपरोस र केही आय मुलक काम गर्न सकोस भन्ने लाग्छ । हाम्रो दलित महिलाहरूले समाजमा छुवाछुतको भेदभाव साथै अन्य कारणहरूले गर्दा धेरै पछि पर्नु परेको छ । हामीले जति भेदभावहरू सहनुपरे पनि अबका हाम्रा सन्तानहरू पनि अरु महिला सरह होउन । हरेक क्षेत्रबाट अगाडि बढ्न सक्नु भन्ने लाग्छ ।” पूर्णकला नेपाली (नाम परीवर्तन गरीएको)

अध्याय पाँच

दलित महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्था र संघ संस्थामा संलग्नता र भूमिका

५.१ अध्ययन क्षेत्रका महिलाको सामाजिक अवस्था

सामाजिक धर्म, जाति, लिङ्ग, वर्ण, पद, पेशा आदिको आधारमा भेदभाव गर्ने प्रचलन अभै हटिसकेको छैन । उही रातो रगत, एउटै पुर्खाबाट विकसित हुदै आएको मनुष्यले समाजमा अभै पनि एकातिर मत्स्य न्यायलाई अँगाली रहेको छ भने, अर्कोतिर जसको लाठी उसको भैसी भन्ने भावनालाई प्रदर्शित गरेको छ ।

नेपाल सरकार वाट महिला,दलित तथा उत्पिडित जात जातिहरूलाई सरकारी पहुचसंम लैजानको लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गरिरहेको छ। निजामती क्षेत्रमा उक्त सिमान्तकृत जातीहरू र महिला,दलित तथा उत्पिडित तह लाई माथि ल्याउनको लागि लोकसेवा आयोगमा आरक्षणको व्यवस्था गरेको छ। यो अति सराहनीय निति रहेको पाईन्छ। यसको अलवा विभिन्न गैहसरकारी संस्थाहरूवाट पनि विशेष गरेर दलित महिलाहरूको आर्थिक अवस्था उकास्नको लागि विभिन्न स्वरोजगार तालिमहरूको संचालन गरेको पाईन्छ । पछिल्लो समय पशुसेवा कार्यालय, कृषि विकास कार्यालय, महिला विकास, जिविस, स्थानिय विकास कार्यालय, स्वास्थ्य विकास कार्यालयहरू वाट पनि आर्थिक उन्नति हुन, सामाजिक जागरण गर्ने, वैचारिक अवस्था विकास गर्ने ,स्वास्थ्य यवं भावनात्क चेतना विकास गर्ने विभिन्न कार्यक्रमहरू गरिरहेका छन् ।

सामाजिक जनचेतना को विकास र संस्कारको परिवर्तन आजको भोली रातारात परिवर्तन हुनसक्ने हुदा उक्त कार्यक्रमका नतिजाहरू क्रमै संग देखिदै जाने छन् । आर्थिक विकासका छनकहरू भने छ महिना वर्ष दिनमा केही सुधारका शुभ संकेतहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ ।जातिय छुवाछुत लाई हामी सामाजिक कुरीती भन्छौं यसको अन्त्य गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हो तर अज्ञानता भनु या अहमता दलित जातीहरूमा पनि एक किशिम को भयानक छुवाछुत पनि रहेको पाईयो । जो आफैमा हट्न सकेको छैन आसा गरौ यो पनि एक दिन शुन्य मा भरी असल समाजको निर्माण हुने छ ।

सामाजिक अवस्थालाई माथि उकास्ने भनेकै शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी ,आर्थिक ,जनचेतना मा वृद्धि,राजनितिक अवस्था, कृषि क्रान्ति मा आउने सकारात्मक सुधारहरुलाई बुझिने गरिन्छ । अझैपनि यस क्षेत्रका महिलाहरुको मुख्य समय भनेकै चुलो चौका, मेलापात मा नै वित्ने गरको छ । अभिकांश पुरुषहरु वेलुका भएपछि र फुर्सतको समयमा रक्सी खाने अनि भगडा गर्न मै व्यस्त हुने हुदा महिलाहरु मेला पात र वच्चाहरुको लागि समय प्रदान गरेको पाइयो । यसको अलवा आर्थिक अवस्थालाई उकास्नको लागि केही दलित महिलाहरु आफ्नो आमदानी वाट मासिक वचत गर्ने र सहकारी हुने छलफलमा लागेको पाइयो । सस्तो काममा सरिक हुने महिलाहरुको उमेर पच्चिस भन्दा माथि र चालिस मुनि पाइयो । उनीहरुको शैक्षिक अवस्था पनि साक्षर देखि एस एल सि संम शिक्षा रहेको पाइयो । उनीहरुमा मासिक रुपमा पशुसेवा कार्यालय, कृषि कार्यालय जाने नयाँ प्रविधि को जानकारी अवलोकन गर्ने र उक्त कार्यालयले दिने अनुदानहरुमा सरिक रहने गरेको पनि पाइयो । अनुदानका रुपमा कुखराका चल्ला ,औसधी,वीउ वीजन, यान्त्रिक साधनहरु,मलखाध हरु लिने गरेको भेटियो । त्यस्तै गरी गैहसरकारी सस्था वाट लत्ता कपडा ,नगद, खाद्य सामाग्रीहरु ,नया नया कार्यक्रममा उपस्थिती जनाउने आदि गरेको भेटियो ।

५.२ महिलाको वैवाहिक स्थिति

विवाह सार्वभौमिक सामाजिक संस्था हो । विवाह पश्चात महिला र पुरुष दुबैको भूमिका र अवस्थामा परिवर्तन आउँछ । जसले महिलालाई जन्म पश्चात एक छोरीको रुपमा मात्र नरही पत्नी, बुहारी, आमाको रुपमा परिणत गर्दछ । विवाह पश्चात महिलाहरुको हैसियत र भूमिकामा परिवर्तन ल्याई उनीहरुलाई कर्तव्य र कामको भार बढाउँछ । यस अध्ययनमा धेरैजसो महिलाहरु विवाहित रहेका छन् । वैवाहिक स्थितिको विवरण तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका नं. ११ महिलाको वैवाहिक स्थितिको विवरण

क्र.सं.	वैवाहिक स्थिति	जनसंख्या	प्रतिशत
१.	बहुविवाहित	६	२०
२.	अविवाहित	३	१०
३.	विवाहित	१२	४०
४.	विधुवा	४	१३
५.	पारपाचुके गरेको	३	१०
६	एकलै बसेको	२	७
	जम्मा	३०	१००

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७३

यस ३० वटा दलित घरहरूमा महिलाहरूको वैवाहिक स्थिति यस किसिमको रहेको छ । अविवाहित ३ रहेकोमा उमेरमा सानो र अध्ययन गरदैगरेको कारण भेटियो । विवाहित १२ जना । बहुविवाहित ६ जना महिलाहरू जो सन्तान साथै विभिन्न कारणले गर्दा बहुविवाह गरेको भेटियो । विधुवा ४ जसको कारण उमेर , दुर्घटना र १४ वर्षे सशस्त्र द्वन्द भएको भेटियो , पारपाचुके गरेको ३ जना जसको कारण थियो घरेलु हिंसा , एकलै बसेको २ जना भेटियो ।

५.३ छुवाछुत हुने स्थान

आज सामाजिक कुरिति को रूपमा रहेको छुवाछुत प्रथा पुर्ण निर्मूल त हुन सकेको छैन घट्टो अवस्थामा रहेको छ। अध्ययन स्थलका सार्की समुदायहरू विभिन्न ठाउँमा र समय छुवाछुत हुने गरेको पाइयो । छुवाछुतको कारणले गर्दा नै यी जातीहरू शोषित पिढित भई बाँच्न बाध्य भएका छन् । यी जातीहरूलाई समाजमा मुख्य गरेर छुवाछुत हुने स्थान तालिका नं .६. वाट प्रस्ट पारिएकोछ ।

तालिका नं. १२ महिलाहरूलाई छुवाछुत हुने स्थान

क्र.सं.	स्थान	महिला	प्रतिशत (%)
१.	घर	१५	५०
२	मन्दिर, धारा र कुवा	१०	३३
३	होटल, मेडिकल	५	१७
जम्मा		३०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका नं. १२ अनुसार घरमा हुन्छ भन्नेको घरधुरी संख्या १५ छ जुन कूल घरधुरी संख्याको ५० प्रतिशत हुन्छ । तल्लो जात भनि सार्वजनिक स्थल, मन्दिर, धारा, कुवामा छुवाछुत हुन्छ भन्ने घरधुरी संख्या १० छ जुन कूल घरधुरीमा ३३ प्रतिशत हुन्छ । होटल मेडिकलमा छुवाछुत हुन्छ भन्नेको संख्या ५ रहेको छ जुन कुल घरधुरी संख्याको १७ प्रतिशत हुन्छ । अस्पतालमा पनि छुवाछुत हुने पाइयो र मेडिकलहरु यदी ब्राम्हण क्षेत्रीको छ भने घर भित्र पस्न नदिएर बाहिर नै स्वास्थ्य जाच गरेको पाइन्छ । होटलहरुमा पनि यदी माथिल्लो जातको छ भने आफूले खाएको भाँडा आफै माभन्नु पर्ने देखियो र होटल भित्र पस्न नदिएर बाहिर नै बसेर खाने गरेको पाइयो ।

५.४ स्वास्थ्य सम्बन्धि विवरण

हरेक मानिसको जनजीवनमा स्वास्थ्यको जानकारी हुनु आवश्यक हुन्छ । अध्ययन स्थलका सार्की महिलाहरु स्वास्थ्यको क्षेत्रमा त्यति संबेदनशिल देखिदैनन् तापनि कुनै- कुनै महिलालाई सामान्य रुपमा स्वास्थ्य सम्बन्धि जानकारी रहेको थाहा भयो । यहाँका सार्की महिलाहरु बिरामी परेको वेला नजिक रहेको उपस्वास्थ्य चौकीमा जानुको साथै धामि भाँक्रिकोमा पनि जाने गरेको बताए । यसलाई तल तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १३ स्वास्थ्य सम्बन्धि जानकारी

क्र.स.	स्वास्थ्य सम्बन्धि	संख्या	प्रतिशत (%)
--------	--------------------	--------	-------------

१.	छ	१९	६३
२.	छैन	११	३७
जम्मा		३०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

अध्ययन स्थलका नमुनाको रूपमा लिइएको महिलालाई स्वास्थ्य सम्बन्धि जानकारी छ/छैन भन्ने प्रश्न गरिएको थियो । जसमा १९ जना महिलालाई स्वास्थ्य सम्बन्धि सामान्य जानकारी छ भन्ने पाइयो जुन कुलको ६३ प्रतिशत हुन्छ र छैन भन्नेमा ११ जना ३७ प्रतिशत महिला रहेको पाइयो । स्वास्थ्य सम्बन्धी सामान्य जानकारी हुने महिलाहरु साक्षर तथा कम पढेका रहेको पाइयो । ती महिलाहरुले गाउँमा भएका महिला स्वास्थ्य स्वयं सेविकाहरुबाट स्वास्थ्य सम्बन्धी सामान्य जानकारी हासिल गरेको पाइयो ।

५.५ स्वास्थ्य उपचार

यस अध्ययन क्षेत्रका सार्की जातिमा उपचार गर्ने पद्धति वारे प्रश्न गर्दा उनीहरू कोही अस्पताल कोही हेल्थपोष्ट कोही धामीभाँक्रीकोमा गएको पाइयो । यसलाई तल तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १४ स्वास्थ्य उपचार गर्ने विधि सम्बन्धी विवरण

विधि	संख्या	प्रतिशत
धामी भाँक्री	५	१६.५
वैद्य औषधी	५	१६.५
अस्पताल	१४	४७
हेल्थपोष्ट	६	२०
जम्मा	३०	१००.०

स्रोत : स्थगत सर्वेक्षण २०७३ ।

माथीको तालिकामा ३० जना उत्तरदाताहरू मध्ये धामीभाँक्रीलाई प्राथमिकता दिने ५ जना (१६.५%) वैद्य औषधी गर्ने ५ (१६.५%) अस्पताल गएर औषधी गराउने १४ (४७%) मानिसहरू यो सबैभन्दा धेरै संख्या हो । हेल्थपोष्ट मा ६ जना (२०%) मानिसहरू औषधी गराएको पाइयो ।

यसरी हेर्दा केही समय अगाडीसम्म बिरामी हुदा भारफूक र धामी भक्तीसँग उपचार गराउने सार्की जातिहरू हाल आएर सामाजिक परिवर्तन सँगै जनचेतनाको कारणले गर्दा अस्पताल र हेल्थपोष्ट गएर उपचार गराउन थालेको देखिन्छ ।

गोर्खा नगरपालिका वडा नं. ८ का सार्की जातिका महिलाहरू आफू गर्भिणी भएपछि बराबर स्वास्थ्य परिक्षण गराउनुपर्दछ भन्ने कुरामा अनभिज्ञ नै छन् । त्यसैले कसैले घरमा बच्चा जन्माउन सकेन भने मात्र अस्पताल लैजाने गरिन्छ । जन्मदरलाई प्रभाव पार्ने अर्को तत्व परिवार नियोजनको ज्ञान पनि हो । गोर्खा नगरपालिकाको हेल्थपोष्टले परिवार नियोजनको जानकारी र सुविधाहरू उपलब्ध गराए पनि यस समुदायका व्यक्तिहरूमा परिवार नियोजन सम्बन्धी नकारात्मक धारणा नै रहेको छ । उनीहरूको भनाइमा पुरुषले परिवार नियोजन गर्दा शारीरिक रूपमा कमजोर हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । जसले गर्दा काम गरेर खान गाहो हुनाले परिवार नियोजन गर्न भन्दा नगर्न सल्लाह दिएको पनि पाइयो । तर वर्तमानमा आएर रेडियो, टि.भि जस्ता संचारका साधन लगायत यस समुदायमा विभिन्न संस्थाहरू मार्फत पनि परिवार नियोजन सम्बन्धी परम्परागत नकारात्मक दृष्टिकोण अब आएर लगभग पूर्ण रूपमा सकारात्मक भै देखिन्छ । तर सबैले अपनाएका भने छैनन् ।

५.६ दलित महिलाको राजनीतिक अवस्था

हरेक व्यक्ति या त पुरुष होस या महिला उनीहरूको भूमिकालाई सामाजिक र सांस्कृतिक तत्वले असर गर्दछ । त्यसैले महिलाहरूको लागी राजनैतिक सहभागिता यसको अपवाद हुन सक्दैन । नेपाल पितृवंशीय सामाजिक संरचना भएको र बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक संरचना भएको राष्ट्र हो । हिन्दु परम्परावादी सोचाई र पितृवंशीय सामाजिक संरचनाको प्रभावले राजनीतिमा पनि लैङ्गिक विषमता सिर्जना गरेको छ । नेपालमा हरेक व्यक्तिको सामाजिक स्थिति जन्मसिद्ध रहेको हुन्छ । जसले गर्दा राजनीतिमा लैङ्गिक असमानता हुनु पनि स्वभाविकै हो । पुरुष र महिलाको विचमा रहेको लैङ्गिक असमानता, शिक्षा, पेशा, सम्पत्तिको अधिकार, ज्याला आदिमा पनि कायम रहेको छ ।

वि.सं. २००७ सालदेखि २०४६ साल हुँदै वि.सं. २०६२/०६३ सालको जनआन्दोलन सम्मका सबैजसो आन्दोलन र राजनैतिक संस्थाहरूमा दलित समुदाय र दलित महिलाको सहभागिता हुँदै आइरहेको छ । राजनैतिक पार्टीहरूले दलित महिलाहरू प्रति सबै क्षेत्रमा

समान व्यवहारको नारा लगाइरहेका छन् । यति हुँदा हुँदै पनि दलित र दलित महिलाहरूको अधिकांश संख्या शिक्षा, सांस्कृतिक, चेतना, सामाजिक मर्यादा र आर्थिक क्षेत्रमा पछाडी परेकोले उनीहरू राजनैतिक नेतृत्वको प्रमुख स्थानमा पुग्न सकेका छैनन् ।

समयको परिवर्तन साँगसँगै सोच विचारको पनि परिवर्तन हुँदै जान्छ तर पनि जातियताको आधारमा हुने उच्चनिचतामा, छुवाछुतमा केही मात्रामा कमी भए पनि उल्लेखनीय रूपमा सफलता भने हुन सकेको छैन । कानूनी रूपमा जातियताको आधारमा हुने भेदभावलाई अन्त्य गरिए पनि यसले मानिसको सोचाईमा, व्यवहारमा भने परिवर्तन गर्न सकेको छैन । सार्वजनिक ठाउँमा अलिकति खुकुलो व्यवहार देखिए तापनि निजी क्षेत्र अझै पनि यस्तो व्यवहार पाइदैन ।

यस समाजका दलित महिलाहरूको राजनैतिक स्थितिलाई हेर्दा ज्यादै न्यून अवस्था भएको पाइन्छ । यद्यपि विभिन्न राजनैतिक दलहरूले विभिन्न क्षेत्र तर्फ महिला सहभागिता कम्तीमा ३३ प्रतिशत पुऱ्याउने प्रतिबद्धता जाहेर गरे पनि हालसम्म यो प्रतिबद्धता शुद्ध रूपमा कार्यान्वयन भएको छैन । यहाँका दलित महिलाहरूले कुनै निर्वाचनमा स्थान पाएका छैनन् ।

नेपाली नागरिक भनेर चिनिन र कतै पनि केही काम गर्नको लागि नागरिकताको आवश्यकता पर्दछ । यस गाउँका दलित महिलाहरू आफ्नो परिचय पत्रको रूपमा रहेको नागरिकता लिनको लागि निकै सचेत देखिन्छन् । नागरिकता विना विभिन्न सरकारी काम गर्न नमिल्ने गा.वि.स. मा दिइने विभिन्न तालिममा सहभागिता जनाउन नपाइने र जग्गा आफूले लिन चाहे पनि नपाइने भएकोले नागरिकताको महत्वलाई बुझ्दै नागरिकता लिनमा होसियार रहेको पाइन्छ ।

यस सार्की समाजका महिलाहरू अशिक्षाको कारणले गर्दा अन्य समाजका महिला जत्तिकै राजनीतिक चेतना पाएका छैनन् । यस समाजमा केही शिक्षित महिलामा र केही साक्षर महिलामा राजनीतिक चेतना थोरै मात्र आएको छ । साक्षर महिलाहरू गाउँ स्तरिय भएपनि विभिन्न राजनीतिक संघ संगठनमा भाग लिएको पाइन्छ । अहिलेको देशमा भएको

महिला शिक्षा, महिला कोटा सम्बन्धि व्यवस्थाको कारणले गर्दा पनि यहाँका महिलाले राजनीति गर्नुपर्दछ भन्ने बारेमा चेतना आएको पाइन्छ ।

तालिका नं. १५

महिलाको राजनीति प्रतिको चासो

क्र.सं.	सहभागिता	जम्मा संख्या	प्रतिशत
१	सक्रिय भएर लागेकी छु	५	१७
२	सामान्य मतदाता मात्रै हुँ	१५	५०
३	चाख छैन तर भोट दिन जान्छु	१०	३३
जम्मा		३०	१००

स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका नं. १५ अनुसार कामी समाजका महिला सक्रिय रूपमा राजनीतिमा लाग्नेको महिलाको संख्या ५ रहेको छ । जुन कूल संख्याको १७ प्रतिशत हुन्छ । सामान्य मतदाता मात्रै हुँ भन्नेको महिलाको संख्या १५ रहेको छ जुन कुल संख्याको ५० प्रतिशत हुन्छ । चाख छैन तर भोट दिन जान्छु भन्नेको महिलाको संख्या १० रहेको छ जुन कुल संख्याको ३३ प्रतिशत हुन्छ ।

यस सार्की समाजका महिलाहरु मध्ये साक्षर र शिक्षित महिलाहरु नै छन् । यस गाउँमा महिलाले वडा स्तरमा, गा.वि.स. स्तरमा राजनीति गर्ने गरेको पाइयो । विभिन्न पार्टीमा संलग्न भएर राजनीतिमा आफू संलग्न भएका त्यहाँका महिलाबाट स्पष्ट भयो । सामान्य मतदाता मात्रै हुँ भन्ने महिला मध्ये केही महिलाले दिनै पर्छ भनेर मतदान गरेको जनाए भने केही महिलामा राजनीति सम्बन्धि चाख देखिएन । यस्ता महिलामा अशिक्षित महिला धेरै परेका छन । यहाँ महिलालाई सामाजिक रूपमा पनि राजनीतिमा लाग्न प्रेरित नगरिने हुनाले र राजनीति त पुरुषले मात्र गर्ने हो भन्ने धारणा रहेको कारणले गर्दा महिलाहरु त्यति धेरै राजनीतिमा संलग्न रहेको पाइएन । यस समाजमा महिला राजनीतिमा पुरुष भन्दा पछि पर्नुको कारण पितृसत्तात्मक व्यवस्थाले गर्दा पनि हो । जसले गर्दा महिला राजनीतिमा अगाडि बढ्न सकेका छैनन् ।

५.७ दलित महिलाको धार्मिक कार्यमा सहभागिता

विश्वको कुनै पनि मानिस कुनै न कुनै धर्मबाट प्रभावित भएका हुन्छन् । प्राचिनकालदेखि नै नेपालमा हिन्दु धर्मको बाहुल्यता रहदै आएको हुनाले नेपाललाई हिन्दू अधिराज्य रुपमा मानिदै आएको पाइन्छ । प्रजातन्त्रको पुर्नवहाली संगसंगै हिन्दू संवैधानिक राजतन्त्रात्मक अधिराज्यको रुपमा अंगिकार गरेको भएता पनि यहाँ विभिन्न धर्म प्रति आ-आफ्नो निष्ठा र प्रतिवद्धता जाहेर गर्दै विविध धर्मको अनुसरण गर्ने मानिसहरु बसोबास गरिरहेका छन् । आज सम्म पनि नेपालमा कहिल्यै धर्मको आडमा कलह बैमनश्यता र भगडा भएको पाइदैन ।

यस जातिले पनि हिन्दु धर्मको अनुसरण गर्ने गर्दछ । यस वडा नं.८ मा बसोबास गर्ने ३० वटै घरपरिवारमा गरिएको प्रश्नावली भर्ने क्रममा समेत कसैले पनि हिन्दु धर्म बाहेक अन्य धर्म अनुसरण गरेको बताएनन् । यिनीहरुको वरिपरी ब्राम्हण र क्षेत्री समुदायका हिन्दुहरु नै बसोबास गर्ने भएको हुनाले पनि अन्य धर्म अपनाउन नसकेको कुरा बुझ्न सकिन्छ ।

सामाजिक असमानताको कुरा गर्दा यो धर्ममा नै भेदभाव पूर्ण तरिकाले व्यवहार गर्न सिकाइएकोले सामाजिक विभेद सहनुपरेको अध्ययनमा देखिन आएको छ ।

यस सार्की समाजमा सबैले नै हिन्दू धर्म मान्दछन् । यस समुदायमा महिलालाई धर्मले भेदभाव गरेको छ की छैन ? भन्ने प्रश्नमा धेरैको मत छ भन्ने आयो । यस समुदायले अन्य ब्राम्हण क्षेत्रीले जस्तै विभिन्न चाडपर्व मान्ने गरेको पाइयो । यस समुदायमा बली दिने प्रचलन पनि रहेको छ ।

सार्की समाजका महिलालाई धर्मको आधारमा भेदभाव गरिएको नै बढी पाइयो । महिलालाई मन्दिर जान रोक नै लगाएको नभएपनि प्राय पुरुषहरुले मन्दिरमा जाने बलिदिने गर्ने हुनाले महिलालाई धर्मले नै भेदभाव गरेको हो भन्ने धारणा यहाका महिलाहरुबाट पाइयो । भेदभाव गरेको छैन भन्ने महिलामा प्राय धर्म प्रति त्यति चासो नभएकोले र

अशिक्षित भएको कारणले गर्दा धर्मले आफूहरूलाई गरेको व्यवहारलाई मुल्याङ्कन गर्न पनि नसको कारणले गर्दा यी महिलाले यस्तो उत्तर दिएको पाइयो ।

यहाँका महिलालाई लैङ्गिक आधारमा पनि भेदभाव गरेको केही अर्न्तवातावाट पाइयो । यहा मन्दिरमा पुजा गर्ने पुजारी पुरुष नै हुन्छन् । यहाँका घर परिवारको धार्मिक कार्यमा कार्य गर्ने र गराउने पनि पुरुष नै भएको पाइयो । जसको कारण लैङ्गिक रूपमा महिलाले यस्तो गर्नु हुँदैन पुरुषले गर्ने काम हो जस्ता कुराहरु समाजले उत्पत्ति गरेको पाइयो ।

तालिका नं. १६ धार्मिक कार्यमा सहभागिता

क्र.सं.	सहभागिता	घरधुरी संख्या	प्रतिशत
१	छैन	१०	३३
२	कम मात्रामा छु	१५	५०
३	पुरुष जत्तिकै छु	५	१७
जम्मा		३०	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७३

तालिका नं.१६ अनुसार धार्मिक कार्यमा सहभागी नहुने महिलाको घरधुरी संख्या १० रहेको छ । जुन कुलसंख्याको ३३ प्रतिशत हुन्छ । कम मात्रामा सहभागी छु भन्ने महिलाको संख्या १५ रहेको छ । जुन कुल घसंख्याको ५० प्रतिशत हुन्छ । पुरुष जत्तिकै सहभागी छु भन्ने महिलाकोसंख्या ५ रहेको छ । जुन कुलसंख्याको १७ रहेको छ ।

स्थलगत अध्ययन र अर्न्तवातावाट आएको जानकारी अनुसार महिलाहरुको पुरुषको भन्दा सहभागिता प्रतिशत कम देखियो । यहाँका महिलाहरु पुरुषको तुलनामा कम मात्रामा सहभागी भएको देखिन्छ । महिलाहरुले घरायसी कार्य धेरै गर्नुपर्ने भएकोले साथै पुरुषलाई पनि सहयोग गर्नुपर्ने भएकोले गर्दा धार्मिक कार्यमा जानकोलागि फुर्सद पनि नपाउने केही महिलाको गुनासो थियो । यस सार्की समाजले दशैं, तिहार, साउने,माघे, संक्रान्ती, चैते

दशैका साथै हिन्दू धर्म अनुसार सम्पूर्ण चाडपर्व मान्ने गर्दछ । यहा दशैमा बलिदिने प्रचलन अत्यधिक छ । बलिदिदा आफ्नो आत्म सन्तुष्टि हुने यीनीहरूको भनाई छ ।

५.८ निर्णय प्रक्रियामा भूमिका

दैनिक कार्य संचालन र महत्वपूर्ण कार्यहरू गर्दा महिलाहरूलाई कत्तिको सहभागी गराइन्छ वा महिलाहरूको राय वा तर्कहरूलाई कत्तिको स्थान दिइन्छ भन्ने कुराहरूको पनि त्यस समाजका महिलाहरूको सामाजिक अवस्था ज्ञान हुन सक्ने भएकाले यस अध्ययनका क्रममा विभिन्न दैनिक कार्य र केही महत्वपूर्ण कार्यहरू गर्दा अथवा त्यस्तो कार्यहरू गर्ने निर्णय गर्दा महिलाहरूको के कस्तो भूमिका रहन्छ ? महिलाहरू एकल निर्णय गर्दछन् वा पुरुषहरू एकल निर्णय गर्दछन् वा संयुक्त रूपमा निर्णय गरीन्छ ? भन्ने जिज्ञासाहरूका साथ सर्भेक्षण गरिएको थियो ।

उपरोक्त तालिका अनुसारको तथ्यांकलाई हेर्दा महिलाहरूले पनि धेरैथोरै निर्णय गर्ने विषयमा आफूहरूले जाने बुझे सम्मको राय, सुझाव, सल्लाह दिने गरेको पाइयो । यस मदनपोखरा गा.वि.स को कामी समाजमा हुने गरेको कामको प्रकृतिलाई खास गरी तीन श्रेणीमा वर्गीकरण गरेर विश्लेषण गर्नु उचित भएकाले निम्न अनुसार वर्गीकरण गरिएको छ।

तालिका नं. १७ कामको क्षेत्र र निर्णयमा लैङ्गिक स्थिती

विवरण	कामको प्रकृति	निर्णय गर्ने व्यक्ति
घर भित्रको काम	खाना पकाउने, पशुस्याहार, चाडपर्वको व्यवस्थापन, घरको सरसफाई, दाउरा संकलन ।	महिला सदस्य
घर बाहिरको काम	बजार किनमेल, खेति लगाउने, औषधी उपचार ।	पुरुष सदस्य
महत्वपूर्ण काम	छोराछोरीको विवाह, जग्गा किनबेच, पशु किनबेच, पैसा कसले राख्ने	घर सल्लाह संयुक्त

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७३ ।

प्राप्त तथ्यांकहरूलाई हेर्दा घरभित्रको कार्यहरूमा महिलाहरू र घर बाहिरको कार्यहरूमा पुरुषहरूको निर्णय हुने गरेको पाइयो तर छोराछोरीहरूको विवाह, जग्गाको किनवेच र पशुको किनवेच गर्दा महिलाहरूसँग पनि राय परामर्श गर्ने गरेको पाइएकोले यस अर्थमा महिलाहरूको राम्रो सहभागिता भएको पाइन्छ । महिला प्रमुख भएको परिवार अर्थात् प्रमुख विदेश गएको परिवारमा महिलाको निर्णय गर्ने पूर्ण अधिकार भएको पाइयो ।

५.९ महिलाहरूको सामाजिक स्थितिको मूल्यांकन

नेपालमा विद्यमान सर्वे ऐन, कानूनहरूले महिला र पुरुषहरूलाई समान अधिकार प्रदान गरेका छन् । तर नेपालका अधिकांश महिलाहरूलाई आफ्नो हक र अधिकारका विषयमा ज्ञान छैन । दलित तथा पिछडिएका जातिहरूमा त यो अज्ञानता अझ बढी छ । आफ्नो समुदाय भित्र उनीहरूको सामाजिक स्तर राम्रो देखिन्छ । तर समुदाय वा समाजहरूसँग तुलना गर्दा यस समुदायका महिलाहरू अझ बढी दलित र पिछडिएका देखिन्छन् । यस अध्ययनको क्रममा प्राप्त विभिन्न संख्यात्मक र गुणात्मक तथ्यांकहरूलाई विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ । सार्की समाजमा एकात्मक परिवारको बढी बाहुल्यता भएको पाइन्छ । संयुक्त परिवार भन्दा एकात्मक परिवारका महिलाहरू स्वतन्त्र रहन्छन् ।

गोर्खा नगरपालिका वडा नं.८ मा दलितहरूको शैक्षिक अवस्था कमजोर नै रहेको पाइन्छ । २०६८ को जनगणनाको तथ्यांक अनुसार यस गा.वि.स मा पुरुषहरू ७५.९% र महिला ६२.४% साक्षर रहेका छन् । वर्तमान समयमा यस क्षेत्रका कामी जातिहरूको आफ्ना सन्तानहरूलाई विद्यालय पठाउने क्रम बढ्दै गएको छ । यस अध्ययनको सर्वेक्षणमा ४८.८% महिलाहरू साक्षर देखिन्छन् । यस भित्र साक्षरता कक्षा पढेर पनि साक्षरता हासिल गर्नेहरू पनि छन् ।

यस क्षेत्रका सार्की महिलाहरूले १-६ वटा सम्म वच्चा जन्माउने गरेका छन् । नेपाल कै सन्दर्भमा यो संख्या धेरै भने होइन । तर संख्यात्मक रूपमा भन्दा पनि वच्चा जन्माउने समयमा आमाहरूले कतिको उपचार, सुविधा पाउँछन् भन्ने कुरालाई ध्यान दिनुपर्दछ । गर्भवती समयमा स्वास्थ्य परीक्षण नगराउनु आँशिक रूपमा त्यो पनि वाध्यात्मक परिस्थितिमा मात्र अस्पताल पुग्नुलाई सन्तोसजनक मान्न सकिन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रका

१६.५% (५ जना) विरामी परेपछि धामी भाकीकोमा पुग्दछन् । अस्पतालमा ४७% महिलाहरू जाने गर्दछन् । हेल्थपोष्टमा २० % (६ जना) जाने गर्दछन् । यसबाट धेरै मानिसहरू अस्पताल गएको पाइएको छ । यस तथ्यांकबाट जनचेतनाको कारण धेरै अस्पताल गएको हो भन्न सकिन्छ ।

यस क्षेत्रका महिलाहरू एक घण्टा लगाएर पानी लिन जाने गर्दछन् । उनीहरू दिनमा दुई तिन पटक सम्म खानेपानी लिनको लागि जाने गर्दछन् यसबाट खानेपानी लाई समस्याको रूपमा बुझ्न सकिन्छ । यहाँका कामी समुदायका मानिसहरूले गर्ने कामलाई मुख्यतय ३ भागमा वर्गिकरण गरेर विश्लेषण गरिएको छ । घरभित्रको काम, घर बाहिरको काम र महत्वपूर्ण कामहरू, घर भित्रको कामहरू खाना पकाउने, पशु किनवेच आदि । महिलाहरूले यस्ता कार्यहरूमा एकल निर्णय पनि गर्ने गरेको पाइयो । यस्तो कार्यहरूमा एकल निर्णय गरे भन्दैमा उनीहरूको स्तर राम्रो भन्न मिल्दैन । महत्वपूर्ण कार्यहरू पैसा राख्ने, छोराछोरीको विवाह, जग्गा किनवेच आदिमा उनीहरू एकलै निर्णय गर्दैन् दुवै जनाले संयुक्त रूपमा निर्णय गर्दछन् । महिलाहरूको पनि राय लिने हुदा महिलाहरूको निर्णय प्रक्रियामा सहभागिता राम्रो भएको पाइन्छ । तर समग्र समाजमा महिलाहरूको सामाजिक स्थिति दयनिय नै देखिन्छ ।

अरु जातिका मानिसहरू भै यिनीहरू विद्यालयमा, शिक्षिका, वजारमा पसल, सरकारी कार्यालयमा जागिर, तथा अन्य किसिमका कार्यकर्ताहरूको हैसियत सम्म पनि कामी महिलाहरू पुग्न सकेका छैनन् । यसरी सवै विकास र सुविधाहरूका आधार चेतना र हैसियत भए भै देखिए पनि सामाजिक छुवाछूत, अन्य जातिप्रति परनिर्भर आदि कारणले समग्र रूपमा मुल्यांकन गर्ने हो भने मानसिक रूपले स्वाभिमानी बन्न नसक्नाले मदनपोखरा गा.वि.स का कामी महिलाहरूको सामाजिक अवस्था निम्न स्तरको रहेको छ ।

५.१० छुवाछूतका कारण सार्की महिलाको सामाजिक अवस्थामा पारेको प्रभाव र परिवर्तन

यो छुवाछूत प्रचलन कुनै व्यक्तिको व्यक्तिगत र परिवारगत समस्या मात्र नभएर सामाजिक रूपमा रहेको छ । यस समस्या वा परिस्थितिमा हाम्रो समाज पनि जिम्मेवारी हुनु महत्वपूर्ण छ, यस अध्ययनको क्रममा उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त र विभिन्न तरीकाबाट तथ्य संकलन गर्दा आएका सामाजिक प्रभावहरूलाई संक्षेपमा समेटिएको छ । हाम्रो समाजमा गरीने छुवाछूतको कारणले सार्की जातिका महिलाको जनजीवनमा निम्न प्रकारको प्रभावहरू परेका छन् ।

- शैक्षिक अवस्था कमजोर भएको छ ।
- स्वास्थ्य स्थिती कमजोर भएको छ ।
- परम्परागत पेशाबाट विस्थापित भएका छन् ।
- आपसी असमझदारी बढ्दै गएको छ ।

परिवर्तनहरू : माओवादी आन्दोलन पछि छुवाछूत सम्बन्धी धेरै नै परिवर्तन भएको छ । धारा, मन्दिर जादा यो भन्दा पहिला छुवाछूत व्यापक रूपमा हुन्थ्यो तर वर्तमान समयमा धेरथोरै मात्रामा परिवर्तन भएको छ । उनीहरूको पेशामा पनि परिवर्तन भएको छ पहिला-पहिला उनीहरू भाडा बनाउने पेशालाई अंगाल्थे भने अहिले त्यस अध्ययन क्षेत्रमा परम्परागत पेशा गर्नेको संख्या न्यून छ । शिक्षातर्फ पनि वर्तमान समयमा विद्यालय जानेको संख्या बढिरहेको छ उनीहरू आर्थिक रूपमा सबल भए सम्म आफ्ना छोराछोरीलाई पढाउने गर्दछन् तर भर्ना संख्या धेरै देखिएता पनि विचमा छाड्दै गएको पाइन्छ । विभिन्न कारणले बाध्यताको कारणले मात्र छोड्ने गर्दछन् । उच्च मा.वि पढ्नेको संख्या २ जना मात्र भेटियो । पहिला यिनीहरूमा साक्षर दर पनि कम थियो भने वर्तमान समयमा उच्च शिक्षा पनि हासिल गरेका छन् । छुवाछूत गर्नेहरू पनि कम भेटिएको छ । यस क्षेत्रमा मगर ठकुरीहरू र कामी जातिहरू बसोबास गर्दछन् धारामा जादा सँगसँगै जाने पानी भने सँगै आउने गर्दछन् । सार्वजनिक मन्दिरमा पस्न पनि रोकतोका गर्ने प्रचलन कम भएको छ । माथिल्लो जातिले पनि भोज भत्तेरमा निमन्त्रणा गर्दछन् । एउटै भान्सा बनाउने प्रचलनको शुरूवात भैइसकेको छ । माथिल्लो जातिको घरमा गएर खाना खाए पछि भाडा माभने प्रचलनमा पनि कमि आएको देखिन्छ । वर्तमान समयमा, विभिन्न यातायात, संचार, औद्योगिककरणको कारणले पनि यि विविध पक्षमा परिवर्तन आएको छ ।

अध्याय छ

सारांश र निष्कर्ष

६.१ सारांश

स्थानिय विकास मन्त्रालय अर्न्तगत उपेक्षित, उत्पिडीत र दलित वर्ग उत्थान विकास समितीद्वारा दलित वर्गमा २२ जातिहरूलाई लिएको पाइन्छ । उनीहरू सामाजिक रूपले अशुद्ध र अछुत भनेर चिनिएको हुन्छ, त्यसमध्ये सार्की जाति पनि एक दलित जाति हो । समाजको सर्वतोमुखी विकासका निम्ति समाजको आधा जनसंख्या ओगटेका महिला वर्गको समानुपातिक विकास र विकास अभियानहरूमा उनीहरूको सक्रिय सहभागिता आवश्यक हुन्छ । महिलाहरू जबसम्म पुरुषहरू सरह समाजको विकास अभियानमा र संलग्न हुन पाउँदैनन् । तब सम्म समाजको आर्थिक र सामाजिक स्थितिमा सुधार आउन सक्दैन तर नेपालका महिला वर्गहरूको विषयमा विस्तृत अध्ययन अनुसन्धानहरू कमै मात्र भएका छन् ।

अधिराज्य भरि छरिएर रहेको यस जाति विशेष गरी शिक्षा, जनचेतना, बेरोजगार, आर्थिक तथा सामाजिक विषयमा अत्यन्तै पिछ्छाडिएको छ । समग्र सार्की जाति कै खोज अध्ययन भैनसकेको अवस्थामा सार्की जातिका महिलाहरूको अध्ययन अनुसन्धान नहुनु स्वभाविकै पनि होला ।

यो अध्ययन अनुसन्धान दलित महिलाहरूको शैक्षिक अवस्था सम्बन्धमा गरिएको हो । यस अध्ययनको लागि गोरखा नगरपालिका अर्न्तगत ८ वडाका दलितहरूको ५६ घरघुरी मध्ये ३० जना उत्तरदाताहरूलाई छनोटमा पारि उनीहरूबाट नै अर्न्तवार्ता, अवलोकन, वैयक्तिक अध्ययन विधिको माध्यमद्वारा तथ्य संकलन गरिएको छ र ती ३० जनाहरूसंग प्रश्नावलीको माध्यमबाट अन्तरवार्ता गरिको छ । यस अध्ययन दलित महिलाहरूसंग सम्बन्धित भएको कारणले महिलाहरूलाई नै अन्तरवार्तामा सहभागी गराइएको छ । जसबाट उनीहरूको सामाजिक संस्थामो संलग्नता र भूमिकाको कस्तो रहेको छ, र शैक्षिक स्थिति बारेमा जानकारी लिईएको छ । तथ्यांकहरू र सामान्यीकरणको प्रवृत्तिलाई हेर्दा यस अध्ययनलाई विशुद्ध रूपमा

विवरणात्मक वा अन्वेषणात्मक भन्न सकिन्छ । किनभने यसमा समाविष्ट तथ्यांकहरू मध्ये कतिपय विवरणात्मक प्रवृत्तिका छन् भने कतिपय अन्वेषणात्मक प्रवृत्तिका छन् ।

सार्की समुदायका महिलाको शैक्षिक स्थिति अत्यन्तै कमजोर छ । ३० घर परिवारमा जम्मा ७ प्रतिशतले मात्रै प्रमाणपत्र तह पढेको पाइन्छ भने २७ प्रतिशत महिला निरक्षर नै छन् । सार्की समाजमा घर, मन्दिर, अस्पताल, होटल, विद्यालय सबै स्थानमा छुवाछुत हुने गरेको पाइन्छ । सबभन्दा बढी घर, मठ मन्दिरमा ५० प्रतिशत र सबभन्दा कम अस्पतालमा १७ प्रतिशत छुवाछुत हुने गरेको पाइन्छ । सार्की परिवारमा महिलाको शिक्षाप्रति भुकाव बढ्दै गएको पाइन्छ । स्वयम् दलितहरूको शिक्षा प्रतिको नकारात्मक सोचले समेत शैक्षिक पहुँच न्यून रहन गएको देखिन्छ । अधिकांश दलित अभिभावक निरक्षर रहेकाले शिक्षाको महत्व बुझ्न नसक्नु पढेर के काम छ र ? भन्नु पढाईमा गरेको लगानी, धनसम्पत्ति र समयको वर्वादीको रूपमा लिनु, 'पढिलेखी के नै काम गयो खायो माम' अनुसार पढेर पछि पाइने कामको अनिश्चितता भन्दा मुखैनेरको माम प्रतिको आकर्षणले गर्दा छोराछोरी विद्यालय नपठाउने गरेको देखियो । पढेपनि एक दुई कक्षा पढेर अक्षर चिने त भइहाल्छ नि ? उनीहरूको सोचले विद्यालय छाड्ने गरेको बढी पाइयो ।

६.२ निष्कर्ष

राष्ट्रिय रूपमा महिलाहरू पिछडिएको र लैङ्गिक विभेदको चपेटामा रहेको अवस्थामा दलित महिलाको अवस्था अझ नाजुक रहेको पाइन्छ । दलितमा पनि दलित भएर जीउन पुगेका सार्की महिलाहरू आफ्नो समुदायभित्र दुःख सुख परिवारमा मिलेर र लोग्ने स्वास्नी बिच आपसी समझदारी रहेतापनि अन्य जातिको तुलनामा हेर्दा जातिय शोषण छुवाछुत, चेतनाको कमी, साक्षरताको कमी, स्रोत र साधनहरूमा कम पहुँच, राज्य द्वारा व्यवस्थित भएका कानुनी व्यवस्थामा जानकारी नहुनु सबै जातिय दमन र छुवाछुतको कारक तत्वको रूपमा देखिएको छ ।

प्राथमिक तह सम्म विद्यालय जाने प्रत्येक घरबाट भए पनि उच्च माध्यमिक तहमा पुग्दा १/२ जना मात्र महिला रहेका छन् । यसको मूल कारणमा दलितले पढेर कुनै सेवामा प्रवेश गरेको नदेखिनु, घरको आर्थिक अवस्थाले धान्न नसक्नु र गरिबीको कारणले विद्यालय छाड्ने

अवस्था पनि आउने गरेको छ । यहाका दलित महिलाहरु पौरखी परिश्रमी भएर पनि आयआर्जन गर्न सकिरहेका छैनन । यीनिहरुको जग्गा जमिन कमी छ ,भएको पनि उत्पादनशिल छैन त्यसैले यीनिहरु ज्याला मजदुरीमा भर पर्नु पर्ने हुन्छ ।

दलित महिलाहरु गरिबीको कारणले गर्दा नै पुरुषको मात्र आयस्रोतले परिवार धान्न नसकिने भएको हुँदा महिलाहरु पनि पुरुष सरह ज्यालादारीको काममा समान सहभागी हुने गरेको कुरा महिलाहरु सँगको समूह छलफलबाट थाहा पाइयो । उच्च जातिको महिलामाथि हुने जातिय कट्टरताको बन्देजमा यहाका दलित महिलामा नहुने हुदा दलित महिलाको पुर्नविवाह, विधुवा विवाहलाई पनि यस अध्ययन क्षेत्रका महिलाले सहजै लिएको पाइयो । परिवार भित्र हुने निर्णय प्रक्रियामा पनि महिलाको थोरै मात्रामा भएपनि सहभागिता भएको पाइन्छ । आर्थिक उत्पादनमा समान योगदान र समाजमा पुरुषलाई भन्दा महिलालाई बढी विश्वास गर्ने हुनाले पनि परिवार भित्र महत्वपूर्ण कार्यको निर्णय प्रक्रियामा केही सहभागिता रहेको पाइन्छ । यस अध्ययन क्षेत्रका सार्की महिलाहरु परिवारमा पुरुष प्रतिमात्र निर्भर रहदैनन् किनकी आफ्नो निजी सम्पत्ति नहुदा पुरुष पनि क्षणिक कार्यमा हिड्नु पर्ने हुनाले त्यसमा महिलाको पनि सहभागिता भएको पाइन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- आचार्य, मीना. (२०४१). *राष्ट्रिय विकास र नेपाली आइमाई एउटा नयाँ सन्दर्भ*. काठमान्डौ: युनिसेफ नेपाल.
- आहुति, (२०६७). *नेपालमा वर्ण व्यवस्था र वर्ण सङ्घर्ष*. सम्पादक राजेन्द्र महर्जन, पुल्चोक ललितपुर नेपाल: समता फाउन्डेसन.
- अर्याल, भोजेन्द्र. (२०६८). *नेपाली समाज र संस्कृतिकाउपागमहरु*. काठमाडौं: ज्ञान कुञ्जप्रकाशन.
- केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग (२०६८). *जनगणना*. केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग र राष्ट्रिय योजना आयोग सचिवालय, नेपाल सरकार.
- केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग(२०७०). *नेपालको आर्थिक सर्वेक्षण*. केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग र राष्ट्रिय योजना आयोग सचिवालय, नेपाल सरकार.
- खत्री, प्रेम कुमार. (२०४४), *नेपाली समाज र संस्कृति*. काठमाडौं: पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय.
- खत्री, प्रेम कुमार. (२०५६). *नेपालमा धार्मिक मत र सामाजिक संरचना*. काठमाडौं: एम. के पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स.
- खुलेर बोलौं...विभेदलाई रोकौं (२०६७) *मस्यौदा कानून सम्बन्धी खुल्ला सम्वाद श्रृंखला* ।
- ताम्राकार टेक (२०६३). *नेपालमा दलित महिला*, दलितमहिला संघ के.का. कुपण्डोल, ललितपुर।
- दलित महिला सङ्घ (२०६३). *नेपालमा दलित महिला संघ केन्द्रिय कार्यालय कुपण्डोल ललितपुर* ।
- प्रश्रित,मोदनाथ (२०५३). *नेपालमा जातीय छुवाछुत*, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक), केन्द्रिय कार्यालय, काठमाडौं ।
- पराजुली,डा.महेशनाथ (२०६३). *राज्यको पुनः संरचनामा दलित सहभागिता*, त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र कीर्तिपुर काठमाडौं ।

भट्टचन कृष्ण बहादुर (२०६२). *नेपालमा दलित महिलाको स्थिति*, दलित महिला संघ कृपण्डोल, ललितपुर ।

बुढाथोकी, चन्द्र विक्रम (२०३९). *जय स्थिति मल्लको सुधार*. साभा प्रकाशन ।

विष्ट डोर बहादुर (२०३६). *सबै जातको फूलबारी*. साभा प्रकासन काठमाडौं ।

विश्वकर्मा, टेक बहादुर (२०५३, पृ ७६). *नेपालमा जाति भेद र विश्वकर्माको इतिहास*. ।

वि.क., मानबहादुर (२०६५). *संघीय शासन प्रणालीमा दलितको स्थान*. दलित सेवा संघ केन्द्रिय कार्यालय।

विश्वकर्मा, हिरा (२०६३). *दलित महिलाका सवाल र तिनका समाधान*. ।

विश्वकर्मा, पद्मलाल : *दलित आन्दोलनमा दलितमहिला*, ।

विश्वकर्मा, कमला (२०६४). *हामी दलित महिला अधिकारमा प्रतिवद्ध छौं* ।

लाम्गादे भोजमान (२०६९). *जातिय विभेदको विश्वव्यापी सन्दर्भ*. नेपालमा दलितमानवा अधिकारको अवस्था २००४ र कानुनी व्यवस्था, जनउत्थान प्रतिष्ठान न्यूप्लाजा, पुतली सडक काठमाण्डु ।

शर्मा, जनकलाल (२०३९). *हाम्रो समाज एक अध्ययन*. साभाप्रकासन काठमाण्डौं ।

सापकोटा, डा.केशव प्रसाद (२०००). *नेपालमा दलित उत्थानका रणनीति*. सेन्टर फर इकोनोमिक एण्ड टेक्निकल स्टडिज धोबीघाट, ललितपुर, काठमाण्डौं, नेपाल ।

सेरिड, (२०६३). *सबैका लागी शिक्षा २००४-०९*, अनुसन्धान प्रतिवेदनहरुको सारसंक्षेप-२, त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षा विकास तथा अनुसन्धान केन्द्र ।

Acharya, Meena, (1997). *Gender Equality and Employment of Women*. Kathmandu.

Bista, Dor. Bahadur, (1994). *Fatalism and Development*, Orient Longman Ltd. Calcutta, , p.113

Bista, Dor. Bahadur, (1966). *People of Nepal*. Orient Longman Ltd. Calcutta,

Caplan, A.P.(1972). *Priests and Cobblers, A study of social change in Indu village of western Nepal*. London: Inter test book.